

DR BOGUMIL HRABAK

Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV, XV i XVI stoleću

Problem migracije i upotrebe strane radne snage veoma je izražen u južnoj, srednjoj, zapadnoj, pa delom i u severnoj Evropi našega vremena. On je, međutim, postojao i u starijim periodima, iako svakako ne na osnao akutan način, kakav mu karakter daje naše tako historijski intenzivno doba. Ako današnje savršene mašine ne mogu bez ljudskih ruku i čovekovog mozga, taj momenat radnika kao osnovnog činioca privredne delatnosti bio je još kudikamo više prisutan i naglašen u stolicima kad nije bilo automatizovanih ili poluautomatizovanih strojeva. Poznavaoi ekonomskih doktrina prohujale prošlosti setiče se da su pomenuta shvatanja polazila od pitanja naseljenosti i dugovečnosti stanovništva i od potrebe privlačenja radno sposobnog življa sa strane. To stanovište nalazimo i u opisu Dubrovnika sredinom XV veka iz pera poznatog i često navođenog Filipa Dediversisa; on je i uvođenje tkačke manufakture u Dubrovniku dovodio u vezu sa potrebom povećanja pučanstva, pa i same odbrane slovenske privredne i kulturne metropole na Jadranu.

U slučaju Dubrovnika i njegovog hercegovačkog zaleđa stekli su se pravi i komplementarni uslovi za zapošljavanje strane radne snage: demografski aktivna Hercegovina, inače kamenita i siromašna, lako se i bez štete za vlastitu privredu mogla osloboditi viška radnih ruku, dok je susednom renesansom, privredno veoma radinom gradu sv. Vlaha uvek bio potreban ne samo specijalista iz italijanskih gradova nego i

argat, na kome će u znatnoj meri počivati naglo proširen fizički volumen proizvodnje od 20-ih godina XV stoleća. Ovo srećno upotpunjavanje dve sasvim različite, a susedne regije došlo je do izražaja već u ranije doba, ali je ono bilo osobito primetno upravo od druge četvrtine XV veka. Tada se Dubrovnik nalazio u fazi ekonomske ekspanzije, a u susednoj Hercegovini završavao se proces stalnog nastanjivanja »vlaškog« stočarskog stanovništva. Nekvalifikovana radna snaga dolazila je u Dubrovnik i sa drugih strana, naročito sa juga, iz severne Albanije i sa današnjeg Crnogorskog primorja. Izgleda, čak, da je ona u staru Raguzu dolazila pre nego iz srpskog i bosanskog zaleda, s kojim su često postojale zadjevice i uopšte zbog veće pomorske usmerenosti Dubrovnika u to doba. Ipak, kad je potreba za radnom snagom u Dubrovniku porasla, dodatne radnike mogla je da obezbedi pogranična oblast Hercegovine. Na ovoj prirodnoj i ekonomsko-društvenoj komplementarnosti počiva problematika o kojoj će se niže govoriti.

Pitanje korišćenja radne snage u jugoslovenskim zemljama i oblastima tokom ranije prošlosti dosad je u nauci samo dodirnuo, i to upravo kad je reč o Dubrovniku. O nekoj povesti rada, kakve imaju i neke historiografije susednih država (na primer Italija), zasad ne može biti govora. Za starije periode razvitak i cena ljudskog rada može se u nas stvarno pratiti jedino u primorskim gradovima, gde je u sačuvanim notarsko-kancelarskim knjigama ostala sačuvana potencijalna dokumentacija o tome. Konstantin Jireček u svojoj poznatoj **Istoriji Srba** konstatovao je da je do odlaska mladog sveta u primorske gradove na službu došlo posle seobe iz krajeva iz kojih su dolazili u Dubrovnik i u njegova seoska naselja. »Kod patricija, trgovaca i zanatlija — pisao je on — stupali su mladi ljudi u službu kao sluge (djetić, momak, lat. famulus), glasonoše, pomorci, trgovački pomoćnici, šegrti. Oni behu poklono kako iz Primorja tako i iz unutrašnjosti«. Slična je situacija bila i sa služavkama, kojima je Jireček više reči posvetio, i koje su dolazile ne samo iz bliže okoline Dubrovnika nego i iz udaljenijih planinskih sela, odnosno i iz dukljanskog primorja i Albanije*). Jedan kratak prilog Stanoja Stanojevića bez naučnog separata malo je šta mogao reći**). Iako je kasnije prikupljao gradu o famulima u Dubrovniku, napis Jorja Tadića iz problematike stručnog osposobljavanja privrednika odnosi se na buduće trgovce s arapskim zemljama i stipendiste u Italiji***). Prvi specijalistički rad iz ove materije dao je R. Samardžić****), kome je to bio i prvi naučni rad. Iako se vrlo dobro snašao i pokazao lep istraživački refleks, ipak nije bio u stanju da pruži adekvatniji odgovor: a) jer nije raspolagao dovoljnom dokumentacijom (s obzirom na to da je samo malo i bez sistema istraživao a prepise dokumenata dobio je delom od prof. Tadića, a delom od svojih kolega studenata); b) što nije

* K. Jireček, **Istorija Srba II**, Beograd 1952, 149—50.

** St. Stanojević, **Naša posluga u srednjem veku**, **Iz naše prošlosti**, Beograd 1934.

*** J. Tadić, **Reforma vaspitanja dubrovačke mladeži god. 1557**, Novo Doba (Split), br. 79 (4. IX 1926), str. 19.

**** R. Samardžić, **Podmladak dubrovačkih trgovaca i zanatlija u XV i XVI veku**, **Zbornik studentskih stručnih radova**, Beograd 1948, 64—78.

imao osećanja za privrednu historiju; c) što je suviše olako i na brzinu povukao zaključke, mada je imao smisla za razlikovanje pojava od pojedinih slučajeva; i d) što je bio pod uticajem nacionalistički obojene nauke. U zamasmima naše posleratne historijske nauke famuli su češće obrađivani u vezi sa umetničkim zanatima (u radovima Cv. Fiskovića i V. Đurića) i o zanatima u vezi s pravljenjem oružja (u radovima Đ. Petrović). Najamni odnos kao suštinu u radnom položaju posluge obrađila je Jelena Cvejić — Danilović****).

Zbog obilja dokumentacije, u ovom radu obuhvatiće se samo famuli iz bosanskohercegovačkog zaleđa, i to u većem vremenskom periodu (XIV—XVI vek), jer samo takvo posmatranje može konkretnije obeležiti razvojnu stranu problematike. Pored ugovora o stupanju na službu, o kojima govori K. Jereček, koji zaista pružaju najviše korisnih elemenata na jednom mestu, postoje i druga arhivska akta koja upućuju na zaključak o stvarnoj ulozi pomenutih momaka u svakodnevnim poslovima. Obraćajući pažnju na kvantifikaciju varijabli, ovaj rad će se kritički osvrtni na postojeće rezultate da bi našu socijalističku nauku oslobodio primesa prevaziđenih ideoloških i nacionalno-političkih shvaćanja. Naša historijska nauka, kad je reč o Dubrovniku, došla je do nivoa kad se ne mogu davati paušalne ocene, nego egzaktno treba navesti i brojne odnose pojava.

Bilo je više vrsta poslova na kojima su angažovani momci iz Hercegovine i Bosne — zanati, trgovina, pomorstvo, sluge za rad u kući ili na zemljišnim parcelama. Najpre (do 70-ih godina XIV veka) nalazimo klasičnu poslugu, potom šegrte u zanatima, »male« na brodovima i najzad (od sredine XV stoleća) momke u službi trgovaca. Uslovi njihovog rada, nagrada i stvarni privredni značaj nisu bili isti u svim pomenutim »branšama« famulama. Radi kontrole izvađenih signatura konsultovani su ispisi Mihajla Peterkovića, a za desetak knjiga dobijene su i signature kolege Miloša Blagojevića.

I

BROJ ANGAŽOVANIH HERCEGOVAČKOBOSANSKIH MOMAKA, PROSTORNI I VREMENSKI RASPORED ANGAŽOVANIH I PROCENAT FAMULA IZ BiH U ODNOSU NA ŠEGRTE I POSLUGU SA DUBROVAČKE TERITORIJE

Najčešći dokumenti o momcima koji su uzimani na rad po svom tipu jesu ugovori o sklapanju šegrtskog radnog odnosa sa uzajamnim obavezama. To zaključivanje ugovora, međutim, nije bilo obavezno, i do unošenja pogodaba u notarsko-kancelarske knjige najčešće se obavljalo voljom posloprimca, s obzirom na to da je ugovor predstavljao javnu ispravu o obavezama dečakovim prema principalu i jemčevinu šegrtovih roditelja, rođaka ili prijatelja, ukoliko bi nastale kakve štete. Tek tokom vremena statuti bratovština pojedinih zanata pokazivali su

**** J. Cvejić-Danilović, O najamnim odnosima u Dubrovniku u XIII i XIV veku, *Analii Pravnog fakulteta u Beogradu* br. 4/1961, 724—34.

odredbu o obaveznom pismenom sporazumu pri uzimanju djetića. Čak početkom XVII veka (ali i kasnije), sasvim je izuzetan slučaj obnovljenog statuta zlatara, koji je imao klauzulu o tome da majstor, pod kaznom od 25 perpera, ne sme uzeti novog učenika ako prethodno s njim, u roku od 15 dana, nije zaključio pismeni sporazum¹⁾. Kad je reč o momcima koji su odlazili u službu trgovaca (i onako više naviknutih na pismeno poslovanje), a naročito onih rodom izvan područja Dubrovačke Republike, i za rad u zemljama Osmanlijskog Carstva. (najčešće u XVI veku), tu je zaključivanje ugovora o najmu bilo kudikamo redovnije. Ipak, ima dokumenata koji predstavljaju izjavu roditelja ili rođaka da su namireni u pogledu zarade i ostavštine djetića umrlih na službi trgovaca iz gradova pod vlašću Turaka, o kojim momcima nema registrovanih radnih sporazuma.

Ovo prethodno obaveštenje dato je da bi se skrenula pažnja na relativnost cifara koje će se niže navesti i da se odmah ustanovi da nije moguće donositi sasvim egzaktno brojne pokazatelje. Ipak, vredno traganje po knjigama osnovnih serija tekućih poslova (**Div. not, Div. canc, Div. for**) omogućuju nam, makar i nepotpuni uvid u pitanja o masovnosti pojave.

Pre sredine XV stoleća, ugovori o stupanju na rad momaka iz Hercegovine i Bosne su retki. Radovan Samardžić, koji očigledno nije raspolagao iole većim brojem dokumenata, naveo je svega jedan slučaj momka iz Neretvanske krajine iz 1412, za Nevesinje jedan iz 1414, i jedan iz 1419. godine, jedan za Miliriloviće iz 1415, jedan za Popovo polje iz 1419. i jedan za »pleme« Riđana iz 1449. godine²⁾. Cvito Fisković je vrlo precizno nabrojao sve momke iz bosanskohercegovačkog područja koji su još od XIV stoleća došli u Dubrovnik na učenje nekih, nazovimo ih, umetničkih zanata. U redovima zlatarskih šegrta on je našao Hercegovce; dvojicu (1374, 1391) iz Rudina kraj Bileća, jednog iz Trebinja (1391), jednog iz Ljubomira (1393), jednog iz Popova polja (1393), dvojicu iz Nevesinja (1395, 1404), jednog iz Dabra (1393); od Bosanaca navedeni su: jedan iz Jaspre (1398), jedan iz Sane (1399), jedan iz Ostrošca, dvojica (1440, 1431) iz neoznačenog mesta Bosne i jedan kod nekog Zagrepčanina nastanjenog u Zadru³⁾. Kao što se vidi, svega njih šest iz Hercegovine iz XIV (počev od 1374. godine) i jedan jedini Hercegovac

¹⁾ Kosta Vojnović, **Bratovštine i obrtne korporacije u Republici dubrovačkoj od XIII XVIII vijeka**, Monumenta historico — juridica Slavorum Neridokalfune, vol. VII. sv. 2 (Dubrovačke obrtne korporacije — cehovi od XIII do XVI v.), Zagreb 1900, str. X. — R. Samardžić, **Podmladak dubrovačkih trgovaca i zanatlija u XV i XVI veku**, Zbornik studentskih stručnih radova, Beograd 1948, 67) pogrešno je protumačio Vojnovićev tekst, tako da bi ispadalo da je pomenuta odredba poticala iz XV stoleća. Možda je ta odredba donesena i kasnije, posle početka XVII stoleća, jer se za početak XVII stoleća vezuju neke pogodbe o trajanju famulata, kao odredbe starog statuta (koji je inače počeo da se stvara u XV stoleću), dok odredba o obaveznom pismenom ugovoru govori u vezi s novijim statutom; tu klauzulu je, uostalom, potvrdila skupština bratovštine 1772. godine (K. Vojnović, *Bratovštine II*, str. X).

²⁾ R. Samardžić, n. n. 64, 65, 71, 75.

³⁾ C. Fisković, **Dalmatinski majstori u srednjevekovnoj Bosni**, Radovi sa simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973, 170 i 171.

u prvoj polovini XV veka, odnosno dva Bosanca iz XIV i tri iz XV stoleća u Dubrovniku uz jednog u Zadru. Karakteristično je da je broj onih iz Hercegovine i Bosne ujednačen, da je Bosanaca čak više u XV veku, da je početna godina tek 1374, da se ne zapaža kasnija dominacija neposrednog hercegovačkog susedstva (Trebinja, Popova) i da se osetniji dolazak tih momaka može ustanoviti tek za 90-e godine XIV stoleća, kad se u porodicama dubrovačkih zlatara, prema Fiskoviću, javljaju i robinje — služavke⁴⁾ iz Bosne. Fisković nije našao nijednog mladog Hercegovca ili Bosanca koji bi u Dubrovniku u XIV ili prvoj polovini XV veka učili zidarski i klesarski zanat; on samo navodi za 1445. godinu jednog Jajčanina u Zadru⁵⁾. Kad je reč o slikarskim šegrtima, Fisković navodi jednog Jajčanina (1423) i jednog i iz Dračevica (1428). Pomenio je i da je nekoliko Bosanaca i Hercegovaca radilo u radionici sukna Petra Pantele, a da je mladića iz Popova, Trebinja i Borča bilo i na krojačkom naukovanju u gradu sv. Vlaha⁶⁾.

Vrlo instruktivnu analizu dolaska omladinaca na izučavanje oružarskih zanata u Dubrovniku do sredine XV stoleća dala je Đurđica Petrović: »Od 1311. pa do 1439. godine, iz kojeg perioda raspoložemo podacima, u Dubrovnik je došlo 18 dečaka da izuče neki od oružarskih zanata. Od njih šestorica su bila iz Konavala, iz vremena kad nije pripadao Dubrovniku, trojica iz Trebinja i Popova, dvojica iz Gacka i po jedan iz Dabra, iz Nevesinja i Cernice, dakle, dečaci i iz bližeg dubrovačkog zaleđa. O dolasku dečaka iz prave Bosne na izučavanje nekog od oružarskih zanata nema pomena. Izuzev dva pomena iz 1311. i 1325. godine, priliv šegrti iz današnje Hercegovine kod dubrovačkih oružara započeo je u osmoj deceniji XIV veka da bi dobio šire razmere na samom kraju stoleća i u prvim godinama XV veka. To znači da se interesovanje za izučavanje oružarskog zanata javilo paralelno sa interesovanjima i za druge zanate kao posledica privrednog jačanja Bosne i potreba razjedinjene zemlje za oružjem.«⁷⁾ Karakteristično je da na neposredno zaleđe, što su u pomenuto doba bili Konavli otpada trećina slučajeva. Prema tome, postoji logika neposrednog susedstva, a ne logika da se traži okretan i vitalan hercegovački svet; u pogledu Bosne svakako je takođe bilo razloga što se budući oružari nisu pripremali u ipak dalekom Dubrovniku, u kome je oružje po tipu bilo nešto drukčije nego u užoj Bosni, pravljeno možda i od materijala koji se nije lako mogao nabaviti u pomenutoj kontinentalnoj balkanskoj zemlji. Najzad, Đurđica Petrović pravilno insistira i na ekonomskim, a u slučaju oružara, i drugim potrebama samog hercegovačkobosanskog prostora.

⁴⁾ Isto, 171. — Zanimljivo je da C. Fisković nije naveo Prodana, sina Piskule iz Vrla (Trebinje), koga je vezao i za 1314. i za 1393. (**Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća**, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 1, Zagreb 1949, 162 i 165).

⁵⁾ C. Fisković, **Dalmatinski majstori**, 159—60; C. Fisković, **Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku**, Zagreb 1947, 42—3.

⁶⁾ C. Fisković, **Dalmatinski majstori**, 183 i 184, 180. — Fisković nije u Hercegovinu tada računao Konavle, odakle je takođe bilo dečaka. Dračevica se pominje u Popovom polju.

⁷⁾ Đ. Petrović, **Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem — XIV i XV vek**, Radovi sa simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973, 73.

Zanimljivu sliku daje analiza podataka o pojavi odlaženja na šegrtovanje u obližnji Dubrovnik junoša iz hercegovačkih vlaških skupina do sredine XV stolecâ. Prvi pripadnici hercegovačkih katuna koji su se obreli u Dubrovniku radi službe nisu bili mladići nego devojčice, kao famule, služavkice, i to tek od sredine 70-ih godina (1374), izuzetno od 1364.⁸⁾ Ove curice nisu došle da se prosto prehrane i izbave od gladi (jer bi tada dolazili i dečaci!) nego su u ekonomskom smislu predstavljale suvišak radne snage, što sa njihovim muškim vršnjacima to tada nije bio slučaj. Uopšte, predstojeće predstave o vlasima kao siromašnim i primitivnim stočarima treba izmeniti; socijalne razlike kod vlahâ bile su mnogo više moguće nego kod drugog življa Hercegovine, jer su oni bili mnogo bliže tržištu i prometu; ima, čak, podataka o tome da su pojedini vlasi držali i robinje, i to već 1323. godine!⁹⁾ Očigledno da oni koji šalju kćeri da se prehrane u susedni veliki grad ne drže u isto vreme robinje u kući!

Dečakâ iz vlaških katuna Hercegovine bilo je na službi u Dubrovniku tokom XIV stolecâ samo izuzetno. To su možda bila pomenuta dvojica zlatarskih šegrta iz Rudina, još jedan Rudinjanin (1370) i dvojica vlahâ iz neoznačenih katuna kao kućne sluge (1368, 1371).¹⁰⁾

Za prvu polovinu XV veka ima svega nekoliko podataka o vlasima na zanatima u Dubrovniku: jedan je bio iz Pocrnja (1426)¹¹⁾, drugi već pomenuti Riđanin (1440), jedan Mirilović, jedan Bukvić, jedan Gledovac, jedan Burmaz, a za njih dvojicu piše samo da su vlasii¹²⁾. Ženski podmladak iz katuna je i u XV stolecu, naročito u njegovoj drugoj polovini prisutan, u nekim decenijama čak više nego dečaci.

Specijalno izvršeno probno ispitivanje iz knjige *Diversa cancellariae* XX—XXV (godine 1364—83) dalo je sledeće rezultate: 7 Neve-sinjaca¹³⁾, 4 Popovljana¹⁴⁾, 3 Trebinjca¹⁵⁾, 2 Dračevićana¹⁶⁾ i po jedan iz Dabra, iz Cernice, iz Ljubomira, de Moracova, iz Krajine, iz Bosne i sa Drine¹⁷⁾. Dakle, ukupno 23 ugovora, od kojih se jedan odnosi na 1365, dva na 1366, dva na 1381. i svi ostali na 1368. godinu. U svim slučajevima reč je o posluzi koja obično radi samo za hranu i odeću; u jednom se jedan momak daje u službu udovi pekara, u jednom drugom nekom creparu, ali sasvim kratkoročno, a u jednom se pominje neki

⁸⁾ Historijski arhiv Dubrovnika (u daljem tekstu: HAD), Div. not. IX, 73', 100', 121', 122, 124', 196; Div. canc. XXI, 186'; Div. canc. XIX, 98 od 1. XII 1364 (signatura Mih. Peterkovića), XXI, 186' od 24. IV 1368. Udova vlahâ u službi popa: Div. not. IX, 104'.

⁹⁾ HAD, Reform. VII, 108; Div. canc. XXI, 167.

¹⁰⁾ HAD, Div. canc. XXII, 93', XXI, 156'; XXIII, 2'.

¹¹⁾ HAD, Div. canc. XLIV, 92.

¹²⁾ HAD, Div. not. XII, 68; XVIII, 96; XXI, 8'; XXI, 127; XI, 86' i XXII, 107.

¹³⁾ HAD, Dic. canc. XXI, 166 (1368), 180 (1368), 185 (1368), 187 (1368); XXII, 33 (1370); XXIII, 32' (1371), 66' (1371).

¹⁴⁾ HAD, Div. canc. XXI, 69' (1368); XXII, 4' (1369); XXIII, 17' (1371), 160' (1372).

¹⁵⁾ HAD, Div. canc. XX, 119' (1366), XXI, 3 (1366); XXV, 64—4' (1381).

¹⁶⁾ HAD, Div. canc. XX, 55 (1365); XXI, 161' (1368).

¹⁷⁾ HAD, Div. canc. XXI, 195' (1368); XXI, 168 (1368); XXI, 27' (1368) XXI, 81 (1368); XXI, 135 (1368); XXI, 18 (1368); XXV, 17' (1381).

majstor, ali se nigde ne beleži učenje zanata. U literaturi je iznesen i slučaj jednog Popovljanina za sredinu 20-ih i jednog Trebinjca za sredinu 50-ih godina XIV veka koji su se u Dubrovniku zaposlili kao kućna posluga, uz više primera služavki¹⁸⁾.

Ispitivanje knjiga druge osnovne serije (**Diversa notarie**) za prvu polovinu XV stoleća (knjige: XI—XXXV, 1402—1451) pruža sledeću sliku: Trebinje — 20 famulskih ugovora,¹⁹⁾ Popovo — 6 ugovora,²⁰⁾ Vrsinje — 6,²¹⁾ Dračevica — 11²²⁾, Dabar — 7²³⁾, Zagorje — 3²⁴⁾, Gacko — 3²⁵⁾, Nevesinje — 13²⁶⁾, Ljubinje — 3²⁷⁾, Vatnica — 6²⁸⁾, Bišće — 2²⁹⁾, Površ — 2³⁰⁾, Neretva — 6³¹⁾, Bosna — 2³²⁾, jedan ugovor pokazuju: Cernica, Stjenica, Visočani, **Biochina**, Viševo, Krajina (neretvanska), Bagina, Bitonja, Hum, Vranica, Onogošt, Drina, Ošlje, Ljubomir, **Boylin** (Bosna) i Milijan dol (Sklavonija)³³⁾. Trebinje je masovnije počelo da daje Dubrovniku mladu radnu snagu počev od 1427. godine, tj. kad je već predstavljalo susedan, pograničan kraj. Češće se sreću i pogranične oblasti Popovo, Dračevica i Vrsinje. Od udaljenijih mesta Nevesinje dominira i u prvoj polovini XV stoleća. Ako bi isto toliko (106) ugovora sadržavala i zbirka **Diversa cancellariae**, onda bi, uz slučajeve odlaženja vlaških momaka na službu u Dubrovnik, bilo oko 220 famula u gradu sv. Vlaha rodom iz Hercegovine i Bosne u razdoblju 1400—1450.

U drugoj polovini XV stoleća postoje sledeći zapisi o momcima iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkoj privredi: Trebinje — 59³⁴⁾, Popovo

¹⁸⁾ J. Cvejić — Danilović, n. n., 724.

¹⁹⁾ HAD, Div. not. XII, 77; XIII, 210; XIV, 147; XV, 119', 178', 188, 192', 216'; XVI, 48', 168'; XX, 183; XXI, 124, 129; XXIII, 18', 125; XXVI, 187'; XXVII 33, 43', 122', 175'.

²⁰⁾ HAD, Div. not. XVIII, 177'; XIX, 140, 255'; XX, 181', 183'; XXIV, 15.

²¹⁾ HAD, Div. not. XIII, 207', 215', 240; XVII, 209', 256; XXXV, 12.

²²⁾ HAD, Div. not. XIII, 4; XIV, 106, 251; XVII, 291, 240; XVIII, 199', XIX, 133'; XXI, 60; XXIV, 139' 154; XXXIV, 55/II.

²³⁾ HAD, Div. not. XI, 150'; XIII, 258; XVIII, 278'; XX, 6', 75; XXI, 84, 95.

²⁴⁾ HAD, Div. not. XI, 90', 96; XX, 177'.

²⁵⁾ HAD, Div. not. XI, 126'; XX, 162, 199'.

²⁶⁾ HAD, Div. not. XI, 94', 113'; XII, 20, 54; XIII, 22'; XIV, 122'; XXI, 44, 105; XXIX, 30', 74, 153, 169; XXXIV, 75/II.

²⁷⁾ HAD, Div. not. XIII, 225; XIX, 244'; XX, 27.

²⁸⁾ HAD, Div. not. XVIII, 186; XIX, 266; XXI, 41, 43', 92; XXXIV, 26.

²⁹⁾ HAD, Div. not. XV, 125; XX, 103'.

³⁰⁾ HAD, Div. not. XVII, 189; XXI, 91.

³¹⁾ HAD, Div. not. XIII, 204; XX, 110'; XXI, 49', 50'; XXV, 77'; XXVII, 178'.

³²⁾ HAD, Div. not. XVI, 203'; XXX, 10'.

³³⁾ HAD, Div. not. XIII, 13'; XIII, 122; XVI, 72; XVI, 115; XVIII, 126; XVIII, 248'; XX, 9'; XX, 130'; XXI, 95; XX, 77; XXVII 109; XXX, 28; XXXII, 190; XXXIV, 70.

³⁴⁾ HAD, Div. not. XXXVII, 73; XXXVIII, 24, 36; XL, 133'; XLII, 10; XLVI, 118; LI, 138; LIV, 173'; LV, 22; LXVI, 40; LXV, 67, 136', 156; LXVII, 64', 75, 93', 112; LXVIII, 57', 76'; LXIX, 23, 25', 89', 138, 172, 178; LXX, 5', 12, 155'; LXXI, 87, 111'; LXXII, 75'; LXXIV, 53, 158'; LXXV, 54'; LXXVII, 65, 177'; LXXVIII, 121'; Div. canc. LXIII, 147; LXXI, 23'; LXXII, 46, 132; LXXIV, 165, 178; LXXV, 188; LXXX, 30'; LXXXIV, 26; LXXXV, 41'; LXXXVII, 56, 92', 153'; LXXXVIII, 148; LXXXIX, 121; XC, 47'; XCIIb, 47'; XCIII, 140', 198', 213'; Mob. XVI, 71'.

— 31³⁵), Ljubomir — 7³⁶), Ljubinja — 7³⁷) Dračevica — 16³⁸), Herceg-Novi — 8³⁹), Bobani — 7⁴⁰), Žurovići — 2⁴¹), Pljeske — 4⁴²), Nevesinje — 17⁴³), Gacko — 26⁴⁴), Cernica — 11⁴⁵), Fatnica — 3⁴⁶), Neretva — 2⁴⁷), Dabar — 8⁴⁸), Zadabarje — 2⁴⁹), **Daberga** — 5⁵⁰), Foča — 3⁵¹), Goražde — 5⁵²), Drina — 13⁵³), Bosna — 6⁵⁴), Hvojnica — 2⁵⁵), Srebrenica — 3⁵⁶), Slivnica (kod Trebinja) — 2⁵⁷), Podborač — 2⁵⁸), Vrsinje — 5⁵⁹), Bažani — 2⁶⁰), Male-

³⁵) HAD, Div. not. XLII, 26'; XLVI, 69'; XLVIII, 87'; LIII, 124; LXV, 5; LXVII, 180; LXVIII, 38', 158'; LXX, 6; 155'; LXXI, 22'; LXXII, 14', 83, 93', 116'—7; LXXVI, 30'; LXXVIII, 146'; LXXIX, 40; Div. sanc. LXXII, 22'; 48; LXXXVI, 155, 180b; LXXXVII, 25', 38, 69; LXXXVIII, 126', 155', 156'; LXXXIX, 55'; XCIIb, 11', 164'.

³⁶) HAD, Div. not. XXXVII, 27'; XLV, 39; LXIX, 41; LXX, 122; LXXIX, 57'; Div. sanc. LXXXII, 166; XC, 142'.

³⁷) HAD, Div. not. XXXVIII, 18'; LIV, 35'; LXXXV, 103'; Div. sanc. LXXII, 124'; LXXXIV, 18'; LXXXVI, 200; LXXXIX, 92'.

³⁸) HAD, Div. not. XXXVII, 12; XXXVIII, 15'; LXII, 143'; LXV, 16', 30, 155; LXVI, 180; LXXII, 111'; LXXVI, 59; LXXVIII, 185; Div. sanc. LXXVII, 9; LXXVIII, 163; LXXXIX, 2; LXXX, 29'; LXXXI, 184; XCI, 47'.

³⁹) HAD, Div. not. LII, 131; LXIII, 47'; Div. sanc. LXXVII, 184'; LXXXVIII, 177'—8; LXXIX, 87, 89, 187; LXXXIII, 48'.

⁴⁰) HAD, Div. not. XXXVIII, 88; XLI, 161; LXXI, 163', LXXVI, 120; Div. sanc. LXXXVII, 32', 63'; XCIIa, 42'.

⁴¹) HAD, Div. not. XXXIII, 75; XLII, 31.

⁴²) HAD, Div. not. XXXVIII, 154; LXVII, 154; LXXI, 122'; Div. sanc. LXXXV, 71'.

⁴³) HAD, Div. not. XXXVII, 122'; XXXVIII, 37', 40, 80', 80', 87', 95', 117', 141'; XXXIX, 19'; XLIX, 1'; LIII, 24', 113'; Div. sanc. LXXII, 51, 52, 105; XCIIa, 52'.

⁴⁴) HAD, Div. not. XXXVII, 40, 69'; XXXVIII, 97', 101', 104', 129', 161, 166, 169'; XL, 69'; XLVIII, 47, 48', 92; XLIX, 22, 24'; LIX, 89; LXIX, 42'; LXXII, 173; LXXIII, 184; Div. sanc. LXXII, 51', 52, 74', 103; LXXIV, 56.

⁴⁵) HAD, Div. not. XLII, 6; XLVI, 75; LXIII, 93'; LXVI, 154; LXIX, 75; LXIX, 196; LXX, 30'; LXXII, 48; Div. sanc. LXXII, 65', 74; LXXXVIII, 164'.

⁴⁶) HAD, Div. not. XXXVIII, 145, 151', 174.

⁴⁷) HAD, Div. not. LXIX, 56; Div. sanc. LXXVII, 37'.

⁴⁸) HAD, Div. not. XLVI, 152; LXXI, 121; LXXII, 120', 1; LXXIII, 100; LXXV, 123; LXXIX, 30; Div. sanc. LXXV, 48'; LXXXVIII, 187.

⁴⁹) HAD, Div. not. XXXVIII, 160', 176'.

⁵⁰) HAD, Div. not. XXXVIII, 104; 145'; 162; 163; LIII, 119'.

⁵¹) HAD, Div. not. LXIII, 139; Div. sanc. LXXXVIII, 163'; LXXXIX, 88'.

⁵²) HAD, Div. not. XXXVIII, 57; LXIII, 113'; LX, 67'; Div. sanc. LXXVIII, 73; LXXXVII, 36'.

⁵³) HAD, Div. not. XXXIX, 114; LXXI, 140; LXXII, 138', LXXVI, 69'; Div. sanc. LXXII, 64', 65, 105; LXXXVI, 156', 162'; LXXXVIII, 171; LXXXIX, 32', 47, 55.

⁵⁴) HAD, Div. not. XXXVII, 78; XXXIX, 15; LXXIV, 59', LXXVII, 24, 48; XCIIb, 162'.

⁵⁵) HAD, Div. not. LXX, 33; Div. sanc. LXXXIX, 96.

⁵⁶) HAD, Div. not. LXIV, 105'; Div. sanc. LXXXVI, 183'; XCI, 193'.

⁵⁷) HAD, Div. not. LXX, 149', Div. sanc. LXXXV, 72.

⁵⁸) HAD, Div. not. XXXVIII, 59', 183.

⁵⁹) HAD, Div. not. XXXVIII, 19', 164'; LXI, 38'; Div. sanc. LXXXVI, 42; LXXXIX, 110.

⁶⁰) HAD, Div. not. XLVII, 142'—3; LXVII, 192'.

ševci — 5⁶¹), Drobnjaci — 2⁶²), Nenkovci — 2⁶³), Vragovići — 3⁶⁴), Grepci — 3⁶⁵), Rudine — 3⁶⁶), Orahovo — 2⁶⁷). Po jedan slučaj zaključivanja ugovora o famulitu registrovani su za: Orahovac⁶⁸), Humsku zemlju i Hum⁶⁹), Vrle⁷⁰), Podblagaj, Podklobuk, Podjeleč i Podmičevac⁷¹), Hranjevo Selo⁷²), **de Vlatco**⁷³), Dubrava (u Bosni)⁷⁴), Krajina⁷⁵), Beljak⁷⁶), Ledeni-ce⁷⁷), Onogošt⁷⁸), Kapavica⁷⁹), Pocrnje⁸⁰), Babovište⁸¹), Vlađevići⁸²), Hrasno (Popovo)⁸³), Burmazi⁸⁴), Vlahovići⁸⁵), Preradci⁸⁶), Ridani⁸⁷), Zupci⁸⁸), Piva⁸⁹), Bukvići⁹⁰), Kutlovići⁹¹), Vlađevići⁹²), Dudojevići⁹³), Zagorje⁹⁴), Predolje⁹⁵), Olovo⁹⁶), Rogatica⁹⁷), Bileće⁹⁸), Orahov Dol (kod Trebinja)⁹⁹), Lug (Popovo)¹⁰⁰). Kao što se vidi, broj mesta iz kojih su dolazili momci znatno je povećan, ali se ta nova mesta javljaju sa svega jednim ili sa dva famula, što je za polustoleće ipak krajnje malo. Ako se saberu iskazani brojni navodi,

⁶¹) HAD, Div. not. LXIX, 18; Div. canc. LXXXVII, 26', 37'; LXXXIX, 100', XCIIb, 83'.

⁶²) HAD, Div. not. XXXVIII, 32; Div. canc. LXIII, 190.

⁶³) HAD, Div. not. LXXIII, 150; LXXVIII, 143.

⁶⁴) HAD, Div. not. LXXI, 3; LXXIII, 128; Div. canc. LXXXVII, 76'.

⁶⁵) HAD, Div. not. LXXIII, 11'; Div. canc. XCIII, 7, 165.

⁶⁶) HAD, Div. not. XXXVIII, 20; LXV, 157'; LXIX, 153'.

⁶⁷) HAD, Div. canc. LXXXV, 102'; LXXXVIII, 162'.

⁶⁸) HAD, Div. not. XXXVIII, 12'.

⁶⁹) HAD, Div. not. XXXVIII, 35 i XXXVII, 20.

⁷⁰) HAD, Div. not. XXXVIII, 127'.

⁷¹) HAD, Div. not. XXXVIII, 48; LXIII, 53'; LXVIII, 117'; LXIII, 24'.

⁷²) HAD, Div. not. LIII, 24.

⁷³) HAD, Div. not. XXXVIII, 177.

⁷⁴) HAD, Div. not. XLII, 154.

⁷⁵) HAD, Div. not. LV, 121'.

⁷⁶) Isto, 115.

⁷⁷) HAD, Div. not. LVIII, 186.

⁷⁸) HAD, Div. not. LXIII, 34.

⁷⁹) HAD, Div. not. LXVII, 26.

⁸⁰) Isto, 55.

⁸¹) HAD, Div. not. LXVIII, 194.

⁸²) HAD, Div. not. LXXIX, 42'.

⁸³) HAD, Div. canc. LXIII, 183'.

⁸⁴) HAD, Div. canc. LXXXVII, 70'.

⁸⁵) HAD, Div. canc. XCIIb, 44'.

⁸⁶) HAD, Div. not. LXXII, 83.

⁸⁷) HAD, Div. not. XLVII, 120.

⁸⁸) HAD, Div. not. LXIII, 22'.

⁸⁹) HAD, Div. canc. LXXII, 74.

⁹⁰) HAD, Div. not. XLVII, 81.

⁹¹) HAD, Div. not. LXIX, 137'.

⁹²) HAD, Div. not. LXXIX, 42'.

⁹³) HAD, Div. not. LXVI, 154.

⁹⁴) HAD, Div. not. LXVI, 11'.

⁹⁵) HAD, Div. not. LXVII, 55.

⁹⁶) HAD, Div. not. LXXIV, 123.

⁹⁷) HAD, Div. canc. LXXXVI, 19'.

⁹⁸) HAD, Div. not. LXXIII, 53 (katun)

⁹⁹) HAD, Div. not. LXXII, 115'.

¹⁰⁰) HAD, Div. not. LXIII, 36'.

dobila bi se cifra od 331 mladića koji su stupili u najamni odnos učenika u privredi i slugu. To dođe tačno 50% više nego u prvoj polovini stoleća. Ako bi se razvoj prikazao po godinama, videlo bi se da najveći broj slučajeva pada na poslednje tri decenije, kad su glavna osmanlijska osvajanja već bila prošla.

Prva polovina XVI stoleća pokazuje najviše domete. Iz Trebinja je otišlo u dubrovačku službu 117 momaka¹⁰¹⁾, iz Popova — 99¹⁰²⁾, iz Ljubinja — 20¹⁰³⁾, iz Ljubomira — 28¹⁰⁴⁾, iz Bobana — 29¹⁰⁵⁾, iz Žurovića — 33¹⁰⁶⁾, iz Pljesaka — 12¹⁰⁷⁾, iz Luga — 25¹⁰⁸⁾, iz Slivnice (Trebinje)

¹⁰¹⁾ HAD, Div. not. LXXX, 25; LXXXII, 81, 106', 149; LXXXIV, 37, 113'; LXXXV, 58—8', 115', 162, 164; LXXXVI, 46; LXXXVII, 179'; LXXXVIII, 130'; LXXXIX, 110, 174, 195; XC, 195; XC, 68', XCI, 65', 212; XCII, 188; XCIII, 44', 139', 164, 154', 197; XCV, 101, 112; XCVI, 60; XCVII, 101', 127—7', 249; XCVIII, 302—3; XCIV, 15', 64', 77; CI, 193; CIII, 6', 118', 173, 198', 217; CIV, 24, 66—6', 114', 131'; CV, 17; CVI, 241; CVII, 137—7', 235', 266; CVIII, 35', 301; CX, 8', 124', 180—0'; Div. canc. XCIV, 46', 72, 153', 156; XCV, 38, 52'; XCVI, 9, CI, 21', 135', 138', 176; CII, 19, 30', 32', 114; CIII, 54', 80', 141'; CIV, 89', 171, 206; CV, 15', 191; CVI, 123, 129; CVII, 71, 154, 156', 186'; CIX, 129, 212; CX, 204; CXII, 54; CXIII, 103—4; CXIV, 118, 196; CXVII, 36—6', 150'; CXVIII, 37'; CXX, 164'; CXXI, 128'; CXXI, 193', 266—7'; CXXII, 190'; CXXIII, 91; CXXIV, 86; CXXV, 17; CXXVIII, 43'; CXXVIII, 106', 223; CXXIX, 75—5', 189, 240'; CXXX, 94, 206', 261'; CXXXI, 7, 102'; CXXXIII, 168—8'; CXXXIV, 24.

¹⁰²⁾ HAD, Div. not. LXXX, 18, 115'; LXXXI, 43'; LXXXIV, 195; LXXXV, 129'; LXXXVII, 44; LXXXIX, 103; XC, 53; XCIII, 79, 164, 189'; XCIV, 145', 187, 192'; XCVII, 81, 101'; CI, 114; CII, 105', 125; CIII, 75', 161; CIV, 115—6, 109, 113; CV, 250; CVI, 152', 186'; CVII, 13', 43, 108, 114, 155, 209', 237', 249—9', 250', 260; CVIII, 10, 28—9, 190, 221, 225; CIX, 187; CX, 91, 164, 243'; Div. canc. XCVI, 27', 153', 220'; C, 63'; CII, 26; CIV, 195'; CVII, 55; CXI, 105'; CXII, 190; CXIII, 29; CXV, 188; CXVII, 236'; CXVIII, 30, 37, 114; CXIX, 21', 35', 36, 50', 108'; CXX, 10', 21'; CXXII, 164', 195—6, CXXIV, 67'; CXXVIII, 1, 98, 112', 170, 221'; CXXIX, 27—7', 30—1, 139'—40, 236, 240', 241, 251, 270—1; CXXX, 3'—4', 4', 7', 8, 302—3; CXXXI, 88', 170; CXXXII, 24, 63, 251; CXXXIII, 5', 70, 231, 256', 259; CXXXIV, 34', 203'—4.

¹⁰³⁾ HAD, Div. not. LXXX, 34', 39, 39', 52', 77, 104'; LXXXV, 197'; LXXXIX, 114'; XCI, 112'; XCII, 30'; XCIX, 70; C, 186'; Div. canc. XCIV, 192', 203; CIII, 163'; CIV, 144', 237; CXXIV, 117', CXXIX, 49', 71.

¹⁰⁴⁾ HAD, Div. not. LXXXV, 197'; LXXXVIII, 69; XCII, 65'; XCIII, 7; XCIV, 196; XCIX, 57', 76; CIV, 74; CV, 43', 127; CVII, 131, 233; CIX, 269'; CXII, 67—7'; CXIII, 208; Div. canc., CXX, 21', 43; CXXIII, 101'; CXXIX, 71, 112', 284; CXXX, 16'—7, 125'—6, 255; CXXXI, 149; CXXXII, 59'; CXXXIII, 262; CXXXIV, 129.

¹⁰⁵⁾ HAD, Div. not. LXXIX, 94'; LXXX, 64', 76'; LXXXI, 69'; LXXXVI, 164; LXXXVII, 37', 100; LXXXIX, 62, 78', 197'; XCIII, 219; XCIX, 82, 208'; CVII, 260'—1; CVIII, 103'; CIX, 93'; CX, 108'; Div. canc. XCVII, 177; CI, 65'; CIV, 135'; CXV, 36; CXXI, 205'—6, CXXIV, 217'; CXXVIII, 77—7'; CXXVIII, 227'—8; CXXVIII, 228; CXXIX, 28'; CXXX, 58; CXXXIII, 17.

¹⁰⁶⁾ HAD, Div. not. LXXXIII, 79', 103; LXXXIV, 47'; LXXXVII, 160'; XCI, 5'; XCII, 3'; XCIII, 113'; XCVII, 195'; CIV, 111'; CVII, 33; 72, 72—2', 267'; CIX, 77'; CX, 188—8'; Div. canc. XCVII, 48'; CI, 135; CV, 232'; CXVI, 228; CXXVIII, 50', 57', 145', 246, 248; CXXX, 146—6', 147', 251', 252'; CXXXI, 105', 123, 127; CXXXIII, 36; CXXXIV, 74'.

¹⁰⁷⁾ HAD, Div. not. LXXX, 47; LXXXIII, 94', 124'; XC, 33; XCVII, 338; CVII, 17, 54', 55', 291'; CIX, 204', CIX, 275; CX, 173'.

¹⁰⁸⁾ HAD, Div. not. LXXXI, 159'; LXXXIII, 86, 118'; LXXXVI, 172'; LXXXVII, 151'; XC, 43, 121; XCVII, 102; XCVIII, 113'; CVIII, 64; CIX, 9'; Div. canc. C, 92; CIV, 206'; CVIII, 159; CXVI, 176; CXVII, 111', 112; CXIX, 27'; CXX, 92—2'; CXXIII, 158'; CXXX, 215'; CXXXI, 245'; CXXXIII, 7'—8, 10', 55.

— 3¹⁰⁹), iz Stjenica (Bobani) — 3¹¹⁰), iz Oraha — 3¹¹¹), iz Orahova — 3¹¹²), iz Dračevice — 27¹¹³), iz Herceg-Novog — 11¹¹⁴), Vrsinja — 2¹¹⁵), Rudina — 2¹¹⁶), iz Jasenice (Bobani) — 2¹¹⁷), iz Prosjeka (Bobani) — 3¹¹⁸), iz Banjana — 3¹¹⁹), iz Ugaraka — 2¹²⁰), iz Nenojevića (Nenkovaca) — 4¹²¹), iz Kresojevića — 3¹²²), iz Zubaca — 3¹²³), iz Cerovca — 2¹²⁴), Dabra — 4¹²⁵), iz Gacku — 2¹²⁶), Bileća — 3¹²⁷), iz Cernice — 3¹²⁸), iz Mostara — 3¹²⁹), iz Nevesinja — 4¹³⁰), iz Bosne — 5¹³¹), iz Vrhbosne — 2¹³²), i iz Srebrnice — 7¹³³). Jednim pomenom javljaju se još naselja: Kapavica¹³⁴), Hum¹³⁵), Uskoplje¹³⁶), Kremeni Dol¹³⁷), Morlačka (oblast)¹³⁸), Rapani¹³⁹), Železnik¹⁴⁰), Slanska¹⁴¹), Torica¹⁴²), Plještica¹⁴³), Krivodol¹⁴⁴), Jelino Kole¹⁴⁵),

¹⁰⁹) HAD, Div. not. CVII, 108; CIX, 275; Div. canc. CXXX, 215.

¹¹⁰) HAD, Div. not. CVIII, 103', 231'; Div. canc. CIII, 166'—7.

¹¹¹) HAD, Div. not. XCIII, 131; XCV, 134; CVII, 25'.

¹¹²) HAD, Div. canc. XCIV, 91'; XCVI, 180; CXXVIII, 111—1'.

¹¹³) HAD, Div. not. LXXXII, 28; XC, 118; XCII, 63, 172'; XCIV, 93'; XCIX, 49; CI, 32; CV, 369'—70; CVI, 193; CX, 70, 184—4'; Div. canc. C, 64; CIII, 120'; CXII, 51; CXVI, 203; CXVII, 32', 93—3'; CXXVIII, 22; CXXIX, 24, 66, 75; CXXX, 317'; CXXXI, 200', 220'; CXXXIV, 34', 112'; Mob. ord. XXIII, 42.

¹¹⁴) HAD, Div. not. XC, 72'; XCV, 159'; CVI, 111, 241'; CVIII, 177; CIX, 77'; Div. canc. CII, 59', CXIX, 120; CXXX, 236', 286, CXXXII, 59.

¹¹⁵) HAD, Div. not. XCIII, 191; Div. canc. CVI, 88'.

¹¹⁶) HAD, Div. canc. CVII, 179; CXXII, 108'.

¹¹⁷) HAD, Div. not. LXXXIV, 119—9'; Div. canc. CXV, 36.

¹¹⁸) HAD, Div. not. XCIX, 93; CI, 44; CVIII, 227.

¹¹⁹) HAD, Div. not. LXXXII, 43'; Div. canc. CXVII, 108'—9; CXXIX, 48'.

¹²⁰) HAD, Div. not. XCIII, 81; Div. canc. CV, 222'.

¹²¹) HAD, Div. not. LXXXVIII, 142; Div. canc. CI, 58; CXXIX, 243'; CXXX, 210—0'.

¹²²) HAD, Div. not. XCI, 97'; XCIV, 145'; CIX, 167'.

¹²³) HAD, Div. not. LXXX, 149; LXXXI, 164; XCII, 63'.

¹²⁴) HAD, Div. not. CIV, 137; Div. canc. CXXII, 220'.

¹²⁵) HAD, Div. not. LXXXI, 124'—5; XCIV, 42'; XCVI, 86; Div. canc. CXVI, 202.

¹²⁶) HAD, Div. not. LXXX, 81'; LXXXVI, 107.

¹²⁷) HAD, Div. canc. XCV, 65; CXXIV, 170'; CXXVII, 250—0'.

¹²⁸) HAD, Div. canc. XCII, 62; 175'; XCIV 186'.

¹²⁹) HAD, Div. not. LXXXI, 161; LXXXVI, 149; LXXXVII, 154'—5.

¹³⁰) HAD, Div. not. LXXX, 78, 102; LXXXVII, 77'; Div. canc. XCIV, 108.

¹³¹) HAD, Div. not. CXVII, 30', 37'; CV, 114; Div. canc. XCVI, 111; CXXV, 208.

¹³²) HAD, Div. not. LXXIX, 125; LXXX, 62'.

¹³³) HAD, Div. not. XCII, 2; CVIII, 132; Div. canc. CIX, 225'; CXXII, 166'; CXXIV, 85; CXXX, 258', 258'—9.

¹³⁴) HAD, Div. not. CVII, 71'.

¹³⁵) HAD, Div. not. CVI, 151.

¹³⁶) HAD, Div. canc. CXXX, 121'—2.

¹³⁷) HAD, Div. canc. CIX, 175.

¹³⁸) HAD, Div. canc. CVII, 240'.

¹³⁹) HAD, Div. canc. CXXXIV, 121'.

¹⁴⁰) J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi*, 10 i 13 (isti momak).

¹⁴¹) HAD, Div. not. CVIII, 295'.

¹⁴²) Isto, 293'.

¹⁴³) Isto, 268'.

¹⁴⁴) Isto, 99'—100.

¹⁴⁵) HAD, Div. not. XCII, 84'.

Uskoplje¹⁴⁶), Zavalala¹⁴⁷), **Hermlia**¹⁴⁸), Berojevići¹⁴⁹), Vragovići¹⁵⁰), Maleševci¹⁵¹), Vlahovići¹⁵²), Mirilovići¹⁵³), Pocrnje¹⁵⁴), Primilovići¹⁵⁵), Ridani¹⁵⁶), Piva¹⁵⁷), Borilović¹⁵⁸), Đadevići¹⁵⁹), Fatnica¹⁶⁰), Grahovo¹⁶¹), Rama¹⁶²), Konjic¹⁶³), Foča¹⁶⁴), Goražde¹⁶⁵), Visoko i Podvisoko¹⁶⁶), Drina¹⁶⁷), Hvojnica¹⁶⁸), i Olovo¹⁶⁹). Ako se saberu sve navedene brojne vrednosti, izlazi da je u prvih pet decenija XVI veka u službu dubrovačkih privrednika stupilo 509 momaka sa područja Hercegovine i Bosne. To predstavlja uvećanje od 54% u odnosu na prethodno polustoleće, ili opet 1% godišnjeg povećanja. Ovo stanje predstavlja ujedno i kulminacionu situaciju u pogledu zapošljavanja mlade radne snage iz dubrovačkog najbližeg, užeg i šireg zaleđa. Ono što veoma pada u oči jeste veliko angažovanje pograničnih krajeva i naglo opadanje dolaska mladića iz ostale Hercegovine i Bosne, jer na neposredno susedno opada više od polovine zaključenih ugovora o famulatu.¹⁷⁰)

Druga polovina XVI stoleća donela je uz opšte smanjenje broja zaključenih ugovora dalje promene u strukturi posmatrane pojave. Iz Trebinja se pominju 33 momka u dubrovačkom famulatu¹⁷¹), iz Popova

¹⁴⁶) HAD, Div. not. LXXXV, 175'.

¹⁴⁷) Isto, 173'.

¹⁴⁸) HAD, Div. not. CIV, 224.

¹⁴⁹) HAD, Div. not. CVIII, 240.

¹⁵⁰) HAD, Div. canc. XCV, 67.

¹⁵¹) HAD, Div. not. LXXX, 129'.

¹⁵²) HAD, Div. not. LXXXIX, 204.

¹⁵³) HAD, Div. not. LXXXI, 76.

¹⁵⁴) HAD, Div. canc. CXXV, 81.

¹⁵⁵) HAD, Div. canc. CXV, 32.

¹⁵⁶) HAD, Div. not. CVI, 30'.

¹⁵⁷) HAD, Div. not. XCVI, 83.

¹⁵⁸) HAD, Div. not. CIV, 143.

¹⁵⁹) HAD, Div. not. LXXXI, 76.

¹⁶⁰) HAD, Div. not. LXXXVIII, 88.

¹⁶¹) HAD, Div. canc. CXXVIII, 66.

¹⁶²) HAD, Div. not. XCV, 156'.

¹⁶³) HAD, Div. not. CVII, 114'.

¹⁶⁴) HAD, Div. not. CVIII, 123'.

¹⁶⁵) HAD, Div. not. XCIV, 207.

¹⁶⁶) HAD, Div. canc. CXXIX, 43 i XCIV, 113.

¹⁶⁷) HAD, Div. not. CVII, 160.

¹⁶⁸) HAD, Div. not. CX, 142'.

¹⁶⁹) HAD, Div. canc. XCV, 70'.

¹⁷⁰) Ovde je moguće da neki podatak nije uključen, ali to ne menja iskazane srazmere.

¹⁷¹) HAD, Div. not. CXI, 121'; CXII, 113, 125, 192, 200', 222, 223; CXIII, 130, 241—1'; CXIV, 3', 11', 67'; CXV, 48; CXVII, 37', 39, 63'—4, 102', 180, 194, 200; CXVIII, 65, 114; CXXII, 171', 189'; CXXIII, 9; CXXVIII, 67', 85'; Div. canc. CXXXVI, 126'—7'; CXLIV, 24'; CLXIX, 68, 79; CLXX, 27, 68'—9.

— 40¹⁷²⁾, iz Ljubomira — 4¹⁷³⁾, iz Žurovića — 11¹⁷⁴⁾, iz Bobana — 2¹⁷⁵⁾, iz Luga (Popovo) — 6¹⁷⁶⁾, Slivnice — 2¹⁷⁷⁾, iz Stjenice (Bobani) — 3¹⁷⁸⁾, Orahova — 2¹⁷⁹⁾, Orah (Zupci) — 2¹⁸⁰⁾, iz Herceg-Novog — 2¹⁸¹⁾, iz Dračevice — 2¹⁸²⁾, iz Pljesaka — 2¹⁸³⁾, Bogia (Bosia) — 2¹⁸⁴⁾, Trnovica (prema Gackom)¹⁸⁵⁾, Neretva¹⁸⁶⁾, i iz Bosne — 2¹⁸⁷⁾. S jednim zaključenim sporazumom javljaju se: Bobovišta¹⁸⁸⁾, Žakovo (Popovo)¹⁸⁹⁾, Dobromir¹⁹⁰⁾, Glavska¹⁹¹⁾, Hutovo¹⁹²⁾, Drvenik¹⁹³⁾, Dupci¹⁹⁴⁾, Štedrica¹⁹⁵⁾, Zupci¹⁹⁶⁾, Cerovac¹⁹⁷⁾ i Srebrnica¹⁹⁸⁾. Kad se saberu navedene cifre, izlazi da je u drugoj polovini najsajajnijeg stolća dubrovačke povesti iz bližeg i daljeg zaleđa stupilo u službu dubrovačkih privrednika svega 126 momaka. To nije ni puna četvrtina (24,7%) onog obima stupanja u radni odnos koji je zabeležen u prethodnom poluveku. Za ovaj nagli pad zaposlenosti ima više razloga: Dubrovčani su već tada počeli da se izvlače iz poslova i proizvodnje u rentu, domaće dubrovačko selo se više uključilo u neagrarne aktivnosti, dubrovački trgovci po neseobinama, izgleda, da su počeli da se više služe i

¹⁷²⁾ HAD, Div. not. CXII, 231, 270; CXIII, 117'—8; CXIV, 109; CXVII, 94, 184—4'; CXVIII, 20'; CXIX, 104, 132; CXX, 76; CXXI, 85'—6, 94; CXXIII, 105—5'; CXXV, 104—4'; CXXVII, 12—2', 127—7'; CXXVIII, 73; CXXIX, 45, 146; Div. canc. CXXXV, 8', 22'—3, 24'—5, 179; J. Tadić, *Dubrovačka arhivska građa o Beogradu* (Beograd 1950) 20, 70, 71, 82—3, 146—7; Div. canc. CXXXVI, 49'; CXXXVII, 14', 86, 198; CXXXVIII, 165'; CLXIX, 118', 130'; CLXX, 33at, 66at, 89'at; CLXXI, 33, 66.

¹⁷³⁾ HAD, Div. not. CXII, 67—7'; CXIII, 208; Div. canc. CXXXV, 147'; CXLIX, 236'.

¹⁷⁴⁾ HAD, Div. not. CXI, 33; CXII, 24, 28, 162', 255'—6; CXIII, 64, 141'; CXX, 68'; Div. canc. CXXXV, 193', 220; Div. canc. CXIX, 5'.

¹⁷⁵⁾ HAD, Div. not. CXXII, 24'; Div. canc. CXXXVI, 199.

¹⁷⁶⁾ HAD, Div. not. CX, 237'; CXXI, 31; CXXII, 11; Div. canc. CXL, 66'; CLVI, 17; CLXIX, 124'.

¹⁷⁷⁾ HAD, Div. not. CXX, 13', 61.

¹⁷⁸⁾ HAD, Div. not. CXIX, 148; Div. canc. CXXXV, 203'; CXL, 75.

¹⁷⁹⁾ HAD, Div. not. CXII, 136', 140'.

¹⁸⁰⁾ HAD, Div. not. CXIX, 144—4'; CXXIX, 131.

¹⁸¹⁾ HAD, Div. not. CXVII, 200'; CXXIV, 110'.

¹⁸²⁾ HAD, Div. not. CXIX, 148—8'; CXXIX, 149.

¹⁸³⁾ HAD, Div. not. CXI, 225, CXIII, 31'.

¹⁸⁴⁾ HAD, Div. not. CXVIII, 95', CXIX, 169.

¹⁸⁵⁾ HAD, Div. not. CXXIV, 53; CLXXXI, 45'—6'.

¹⁸⁶⁾ HAD, Div. not. CXIV, 82'; CXVIII, 205'.

¹⁸⁷⁾ HAD, Div. canc. CXXXIV, 203'; CLXII, 158.

¹⁸⁸⁾ HAD, Div. not. CXVII, 88.

¹⁸⁹⁾ HAD, Div. not. CXI, 40.

¹⁹⁰⁾ Isto, 7.

¹⁹¹⁾ HAD, Div. canc. CXXXV, 96'.

¹⁹²⁾ Isto, 4—4'.

¹⁹³⁾ J. Tadić, *Građa o Beogradu*, 83.

¹⁹⁴⁾ Isto, 143.

¹⁹⁵⁾ HAD, Div. not. CXXV, 253'.

¹⁹⁶⁾ HAD, Div. not. CXIV, 106'.

¹⁹⁷⁾ HAD, Div. not. CXXII, 16.

¹⁹⁸⁾ HAD, Div. not. CXXVIII, 188'.

radnim uslugama domaćeg sveta i lično. Karakteristično je da je Popovo (sa znatnim katoličkim svetom) preteklo (pravoslavno) Trebinje i da su vlaške skupine gotovo potpuno iščilele, mada su spadale u pogranični pojas naselja, uvek najaktivniji u regrutovanju najamne radne snage u gradu sv. Vlaha. Od ove pojave još je teže objasniti povlačenje mladića iz nešto udaljenijeg dela Hercegovine već početkom XVI stoleća.

Slučajevi zaključivanja famulata s dečacima iz Hercegovine i Bosne u Dubrovniku XVII stoleća su sasvim retki¹⁹⁾.

Neujednačeno priticanje radne snage u Dubrovnik pokazuju podaci o osnovnim izvorištima ove za period dinamizirane proučavane problematike. To pokazuju sledeća tabela:

	Trebinje	Popovo	Ljubinje	Ljubomir	Bobani	Žurovići	Pljeske	Dračevica	Herceg- Novi	Nevesinje	Gacko	Cernica	Dabar	Drina	Bosna
1480.	12							2							
1481.	1							1							
1482.								1				1			
1483.				1											
1484.									1						
1485.	1		1												
1486.	2	1						1				1			
1487.	4	2					1								
1488.	2	1													
1489.	4	4	1	1	1						1	1		2	
1490.	7	2			1										
1491.	1	3		1											
1492.	4	4			1		1	1				1	2	4	
1493.	2	3									1		1	1	
1494.	2										1		1		
1495.	2		1	1									1		
1496.		1			1			2						1	1
1497.	3	2			1										
1498.	1									1					
1499.	4	2						1					1		
1500.	5	1	5		1		1			1					
1501.	2	1	3		2					2	1				
1502.	1	1			1			1					1		1
1503.	2	1				1									
1504.	1	2				2	1								
1505.	1	2				1									
1506.	4	1	1	1											

¹⁹⁾ HAD, Div. canc. CXC VIII, 235' (Trebinje); Div. not. CXXX, 15', 16' i CXXXIII 137 (Popovo); Div. not. CXXXII, 46 (Zagord); Div. for. XXIV, 159 (Ravno) Mob. ord. CXXXV, 10 (Mostar).

	Trebinje	Popovo	Ljubinje	Ljubomir	Bobani	Žurovići	Pljeske	Dračevica	Herceg- Novi	Nevesinje	Gacko	Cernica	Dabar	Drina	Bosna
1507.	1	1						1			1				
1508.	1	2				1				1	1				
1509.	4	1		1		1									
1510.	4	1	1						1	Lug	Srebrenica				
1511.	4	1	1		2			1							
1512.	2	1			1		1	1	1	2					
1513.	4	1	1		1	1					Srebrenica				
1514.	2		2			1					1				
1515.	1		1	1		1		1				1			
1516.	4	1						1				1			
1517.	7	3		1	1	1	1						1		
1518.	1							1							
1519.		3		1						1		1			
1520.	4								1		1				
1521.	1												1		
1522.	1	1													2
1523.	3	1				1		1		1					
1524.	1	2								1					
1525.	3														
1526.	4		1	2	2		1	1							
1527.		1													
1528.					1			1					1		
1529.	2	2	1			1		3		2					
1530.	2	3													
1531.		7		1						1					
1532.	1								1						
1533.	1	1													
1534.	2	1			1										
1535.	3	4									1				
1536.	6	3		2		1									
1537.	2	1	1												
1538.	1			2	1										1
1539.		1						1							1
1540.															

Kao što se vidi, bilo je godina kad je iz jednog užeg kraja uzimano više momaka (na primer, 1490. i 1500. godine iz Trebinja, 1500. iz Ljubinja ili 1537. iz Popova), ali i niza godina kad ni iz najfrekventnijih centara nije dolazio nijedan dečak. Pored toga, neke godine su iz svih indikativnih naselja bile obilnije novim zaključenim famulati-
ma (na primer, 1489. godine sa 15 slučajeva iz obuhvaćenih mesta, 1492. sa 18, 1500. sa 14, 1501. sa 11, 1517. sa 15, 1526. i 1529. sa 11, 1536. sa 12). Tu nije moguće postaviti neku zakonitu pojavnost koja bi imala obavezan red i tendenciju.

Posle navedenih brojnih odnosa koji daju jedan stvaran prikaz pritanja mlade radne snage sa hercegovačkobosanskog područja, treba se osvrnuti na neke ishitrene zaključke u vezi s tim. Radovan Samardžić u jednom od prvih pasusa svog prvog (još studentskog) rada utvrđuje »da je oduvek najveći broj dečaka koji su stupali u službu kao šegrta dolazili u Dubrovnik iz njegove bliže okoline«, u koju on ubraja i Popovo i Trebinje. Iz navedenih cifara za XIV i prvu polovinu XV stoleća jasno se vidi da to ne bi bio slučaj sa Popovim i Trebinjem sve do 1427, od koje godine tek Trebinje staje na čelo liste-odašiljača budućih šegrta i posluge u gradu sv. Vlaha; za Popovo to vredi tek za drugu polovinu XV stoleća. Samardžić se drži zdravorazumskog rezona da je reč o siromašnim selima i o susjednom gradu gde se uvek mogla naći zarada. Svoj zaključak koji počiva na pomenutim čvema osnovama on potom modifikuje i u stvari menja nastavljavajući da je u onim vremenima bila »redovna pojava« da mlad svet silazi u Dubrovnik »iz udaljenijih krajeva Hercegovine«²⁰⁾. Ako u ovoj pojavi koja je eternizirana postoji kakva dinamika i promena, toga ima zbog »mučnih prilika koje su vladale u našim zemljama u XIV i XV veku« i zbog pojava gladi. Drugim rečima, veća navalica u šegrte nastajala je zbog turskih provala i pustošenja u pomenutim krajevima, kad je narod u masama prelazio na dubrovačku teritoriju i da se mladi naraštaj sačuva da ne propadne od gladi. Ta konstatacija se, međutim, opet koriguje navodom Filipa Dediversisa o potražnji radne snage u Dubrovniku sa osnivanjem tkačke manufakture (od 20-ih godina XV veka), dakle jednim čisto ekonomskim i tržišnim elementom²¹⁾. Analizirani podaci osporavaju tvrdnju da je najviše famulskih ugovora bilo u doba turskih upada; stupanja u radni najam zbog gladi bilo je, ali to su pojedinačni slučajevi, tim pre što Dubrovnik pre 20-ih godina XV stoleća i nije predstavljao veću pijacu najamne radne snage, te svaki bednik sa strane i nije mogao da se zaposli u svakom trenutku. Za razumevanje famulskih ugovora bitan je momenat ekonomski, i to ne samo u vidu potrebe dubrovačke strane nego i potreba hercegovačkobosanskog prostora.

Da bi se stekao realni uvid o udelu i značaju hercegovačkobosanske radne snage u dubrovačkoj privredi, mora se preciznije ustanoviti odnos hercegovačkobosanskih i domaćih šegrta. Sve do 20-ih godina XV stoleća učenici u privredi iz bližeg i daljeg zaleđa su sasvim retki, reč je o pojedincima, a samo je nešto zapaženija nekvalifikovana posluga koja i nema trajniji boravak u Dubrovniku. Neka se broju od 220 momaka u prvoj polovini XV stoleća doda još 20% toga broja (jer je možda koji zapis u arhivskim knjigama izmakao očima istraživača, a neki možda nije ni registrovan), ipak se ne dobija iole značajniji kvantum kad je reč o više radnih pokolenja u ono vreme kad je ljudski vek bio tako kratak. To je, međutim, doba punog uspona dubrovačke ekonomike. Izričitu mogućnost poređenja daju zbirke prof. Jorja Tadića o dubrovačkim slikarima i dubrovačkim trgovcima u Beogradu. Na 85 famulskih ugovora kod slikara u XV veku samo se dva slučaja odnose

²⁰⁾ R. Samardžić, n. n. 64.

²¹⁾ Isto, 64—65.

na Hercegovinu; u XVI stoleću na 19 domaćih dečaka dolaze dva Hercegovca²⁰²). Među šegrtima koji su povedeni u Beograd Hercegovci su činili 6,59% (7 na 46 momaka²⁰³). U Kruševcu 1480—1555. godine poime- nično je zabeleženo 12 djetića, od kojih nijedan nije bio rodom iz kame- nitog dubrovačkog susedstva²⁰⁴). Analiza zapisa u četiri knjige serije **D.versa Cancellariae** 169—172, koje obuhvataju period od prvog januara 1582. do kraja marta 1585. pokazuje sledeće odnose: od ukupno 80 reg- istrovanih ugovora, momaka iz Trebinja bilo je 4, iz Popova 6, iz Luga, Herceg-Novog i Mostara po jedan, po jedan iz Crne Gore, Maina i Alba- nije, 33 je bilo iz Dubrovnika, Gruža i bez oznake, a 41 iz Konavala, Župe, Primorja i sa otoka²⁰⁵) (dvojica sa Mljeta i jedan sa Lastova). Dakle, Hercegovci čine 16,5%. To je ujedno i najveći procenat koji se može utvrditi. Nešto više (do 20—25%) Hercegovaca i Bosanaca bilo je među dubrovačkim učenicima u privredi, tj. na zanatima, u trgovini i na brodo- vima jedino u prvoj polovini XVI veka. Od XVII stoleća taj će pro- cenat biti znatno manji.

Iz citiranog članka R. Samardžića stiče se, međutim, drukčiji uti- sak: kao da su Hercegovci najbitnije uticali čak i na stvaranje bogatstva, pa i moći Dubrovačke Republike («Primorci i Hercegovci, koji su dola- zili u službu dubrovačkih pomoraca, trgovaca i zanatlija i unosili u po- slovanje svoju bistrinu i vitalnost, bili su oni koji su dali najvećeg udela u stvaranju bogatstva i moći Dubrovačke Republike²⁰⁶»). Takvo njihovo delovanje ne bi bilo samo rezultat njihovog brojnog prisustva nego pre svega njihove bistrine i vitalnosti! Razume se da se takve tvrdnje ne mogu dokazati naučnim sredstvima već predstavljaju robovanje starim predstavama. Takva klišeja mogla su biti razumljiva u poetska vremena Vuka Karadžića, ali nisu prihvatljiva za sredinu i drugu polovinu XX stoleća.

Kad je reč o prostoru sa koga dolaze momci na zaradu u Dubrov- nik (a potom i na brodove i u naseobine Dubrovčana u balkanskim zem- ljama i u Podunavlju), mogle bi se ustanoviti tri zone: a) neposredno susedstvo (Trebinje, Popovo, Dračevica i Herceg-Novog, Bobani, Žuro- vići i susedne vlaške skupine); b) dublja Hercegovina (Ljubinje, Lju- bomir, Neretva, Dabar, Gacko, Cernica, Bileća, Nevesinje, Onogošt i udaljenije vlaške skupine kao Banjani, Drobnjaci, Donji Vlasi i drugi); c) Bosna u užem smislu.

Ove zone, ograničene nepravilnom krivuljom koncentričnih kru- gova povučениh oko Dubrovnika, nisu stalno u proporcionalnim odno- sима bile zastupljene u dubrovačkom famulatu, od sredine XIV do po- četka XVII stoleća. U ranija vremena, s obzirom na to da je Dubrovnik

²⁰²) Vid.: J. Tadić, **Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII—XVI v.**, knj. I—II, Beograd 1952 (prema registru).

²⁰³) Vid.: J. Tadić, **Dubrovačka arhivska građa o Beogradu**, knj. I, Beograd 1950.

²⁰⁴) Vid.: B. Hrabak, **Dubrovačka trgovačka naseobina u Kruševcu pod Turcima do sredine XVI stoleća**, Naučni prilozi studenata Filozofskog fakulteta, Beograd 1949, 95—112.

²⁰⁵) Ostrvljane je R. Samardžić isključio iz svog vidokruga.

²⁰⁶) R. Samardžić, n. n., 65.

bio više orijentisan na more nego na kopno, najamna radna snaga je češće regrutovana iz Zetskog primorja i severne i srednje Albanije nego iz zaleđa. Do 1370. godine došljaci sa kopna mogli su se zaposliti gotovo jedino kao nekvalifikovana posluga; tek posle tog vremena oni su češće primani i na zanat i retko na brodove. Sve do prvih decenija XV stoleća broj mladića iz Hercegovine (i bliže i dalje) i Bosne je ujednačen, a Trebinje i Popovo koji tada nisu bili neposredno zaleđe ne dominiraju kao kasnije. Nevesinjaca je, prema analizi za godine 1364—83, bilo koliko Trebinajca i Popovljana zajedno! Iz vlaških skupina na rad tada češće dolaze devojčice, jer dečaci nisu predstavljali suvišak radne snage; tek tokom prve polovine XV veka propozicije se nešto menjaju u korist muškog pola. Tokom prve polovine XV veka Trebinje izbija na prvo mesto, ali je Nevesinje još uvek dvostruko više zastupljeno nego Popovo, a gotovo isto tako i Dračevica. U celini, dublja Hercegovina je bar isto toliko zastupljena koliko i pogranični pojas. Tih desetleća uže Bosna se gotovo potpuno gubi.

Tek po turskom zauzeću Hercegovine do Neretve (60-ih godina XV stoleća), uz Trebinje i Popovo i vlaške skupine uz dubrovačke međe dolaze do izražaja. No i tada je Nevesinje po broju podataka na četvrtom mestu, ispred ranije nepravedno u literaturi zapostavljene Dračevice (sa Herceg-Novim²⁰⁷). Uz Nevesinje zastupljeniji su i Ljubinje sa Ljubomirom i naročito Gacko sa Cernicom; Gacko je po broju na trećem mestu, svega sa 20% manje slučajeva od Popova. Tek u uslovima osmanlijske vlasti pogranične oblasti Hercegovine prema Dubrovniku stekle su izražajniju prednost. Krajem XV i početkom XVI veka dolazi do presušivanja izvora radne snage iz dublje Hercegovine. Gacko se poslednji put javlja 1501, Nevesinje i Mostar 1508, Cernica 1519. Izuzev Vrhbosne (pod kojim pojmom treba razumeti i većinu podataka o »Bosni«) i osim Srebrnice, ni ranija rudarska mesta Bosne nisu slala svoj muški podmladak na zanate u Dubrovnik; zatajili su i trgovački vrlo aktivni predeli istočne Bosne: »Drina« je (izuzev jednog slučaja 1544) poslednji put navedena 1496, a Goražde 1519.

Ima više razloga zbog kojih je prestao ili se radikalno smanjio dolazak momaka iz dalje Hercegovine i uže Bosne. Na tom prostoru u označeno vreme iz ranijih trgovišta niču prva prava varoška naselja sa razvijenim zanatima, kao svuda u orijentalnim sredinama. Potencijalni šegrti postajali su tako potrebni i u zavičaju. Dečaci upravo u vreme stupanja na posao podlegali su svakih nekoliko godina pregledu i kupljenju za devširmu (danak u krvi); pri tom kupljenju roditelji su često sa dečacima odlazili u šume, te bi, bez kontrole Turaka, dobežavali i u Dubrovnik. Iako je stanje pravno bilo isto i u graničnom pojasu, tu je ipak bilo više mogućnosti da se državni organi izigraju. Dakle, pored potreba za radnom snagom u procesu urbanizacije Bosne i Hercegovine, treba pretpostaviti da su i turske vlasti sprečavale sultanovim podanicima da napuštaju svoja naselja.

²⁰⁷) Ovu oblast R. Samardžić uopšte ne pominje.

Sredinom XVI stolecā Popovljani se izjednaĉuju sa Trebinjcima da bi ih krajem stolecā, svakako kao katolici u katoliĉkom Dubrovniku, i potisli. Pojedina mesta, kao Lug ili pojedine susedne vlaške skupine, kao i Źurovići i Bobani, prosto su postale centrale za regrutovanje dubrovaĉkih djetića; za njih tada i ne piše u dokumentima da pripadaju Popovu i Trebinju. Takva dalja rejonizacija svakako je bila uslovljena viškom radne snage i manjom turskom kontrolom, ako nije bilo i poedinaca koji su, za nagradu, prevodili momke u primorski grad.

II

STRUKTURA ZANIMANJA MOMAKA, DUŹINA UĀENIĀKOG STAŹA I VISINA NAGRADE. USLOVI FAMULSKIH UGOVORA

Radne obaveze u koje su stupili dovedeni deĉaci mogle bi se razvrstati u ĉetiri grupe; zanati, pomorstvo, trgovina i posluga (liĉna, kuĉna, na poljoprivrednim dobrima). Već je reĉeno da su se proporcije vremenom menjale: XIV stolecē predstavljeno je poslugom, XV zanatima, XVI trgovinom; stupanje Hercegovaca i Bosanaca kao »malih« na brodove uvek je bilo neznatno, ĉak i u doba ekspanzije dubrovaĉkog pomorstva. Za ilustraciju brojnih odnosa posluŹimo se analizom podataka knjiga 169—772 serije **Diversa Cancellariae** (1582—85). Od 80 famula za njih 20 reĉeno je da će sluŹiti trgovce (ili nije reĉeno ništa, ali principi im nisu bili ni zanatlije ni stranci nego poslovni ljudi), njih 4 je pošlo na brodove, jedan je trebalo da sluŹi stranca, a 55 je stupilo na zanate. IzraŹeno procentima — trgovina je apsorbivala 25%, pomorstvo — 5%, posluga 1,25%, a ostalo zanati. Od 13 pomenutih Hercegovaca u toj grupi, njih 7 pošlo je koŹuharima, njih 3 zlatarima, dvojica u trgovinu i jedan krojaĉu.

PoloŹaj omladine koja se primala posla posluge bio je vrlo teŹak, bitno drukĉiji nego poloŹaj Źegрта. Kao i momak na zanatu, sluga je ulazio u gospodarevo domaćinstvo, ali u mnogo teŹi oblik zavisnosti i podređenosti nego uĉenik u privredi. Gospodar je u određenim sluĉajevima imao pravo da raspoloŹe svojim slugom, bez njegovog posebnog pristanka, mogao ga je dati drugom u sluŹbu, pa ĉak i da ga zatvori i otuđi. Najamni odnos je tu trajao od dve do 20 i više godina, a ponekad je bio i doŹivotan. Od momenta zakljuĉenja ugovora ugovorne strane prestale su da budu ravnopravne. Sluga je morao da obavlja sve poslove koje mu gospodar naredi i da ĉuva principalovo dobro, a gospodar je slugu hranio i odevao te eventualno mu je dao neku manju svotu u novcu. Zato su beŹanja slugu uĉestala, te su sredinom XIV stolecā izdani propisi o postupanju u takvom sluĉaju¹⁾.

Odredbe Dubrovaĉke Republike o statusu posluge i uĉenika u privredi nisu ĉeste, jer su stvarni odnosi više bili regulisani obiĉajnim pravom. Kod posluge posebno su osuđivani i kaŹnjavani krađa i napuštanje gospodara pre isteka ugovorenog roka. Prema odluci od 1334.

¹⁾ J. Cvejić-Danilović, n. n., 730—33. — O karakteru obiĉajnog prava u Dubrovniku kad je reĉ o najamnim odnosima. Isto, 725.

godine, svi kmetovi su mogli ući u odnos famulata, tj. postati poljoprivredne sluge. Prema jednoj odredbi od 1373, čak su i stranci kažnjavani ako bi skrivali kakvu osobu ili sluškinju na bilo kakvom brodu ili u kući u namjeri da te osobe povedu sobom van Dubrovnika³⁾.

Registrovani ugovori mladih Hercegovaca o stupanju u odnos sluge iz druge polovine XIV stolecā govore o ugovoru na godinu dana (31,79% slučaja), na dve godine (22,7%), na tri (13,62%), na pet (9,08%), a na četiri, šest i sedam godina ispod 5% slučajeva. Bilo je prihvatanja toga statusa na svega nekoliko meseci, a u nekim se ne govori o vremenu, što bi moglo da znači da su oni bili sluge dok to gospodar bude hteo. U svim slučajevima sami mladići su zaključivali ugovor sa svojim gospodarom, što bi ukazivalo da su po godinama bili stariji. U jednom delu ugovora kao nagrada predviđani su samo hrana i odelo. Kad je davana i nagrada u novcu, ona je obično iznosila 4 do 6 perpera godišnje, ali je ta nagrada mogla iznositi i svega dva ali i 8 pa i 10 perpera; najnižu nagradu trebalo je da primi jedan Cerničanin koji se dao na posao ženi jednoga pekara — za svega 20 groša godišnje. Kratkoročni posao je bolje plaćen, čak dukat mesečno. Tu se svakako radilo o težim, sezonskim radovima; jedan Trebinjac, na primer, bio je od aprila do letnjeg sv. Luke kod crepara. Jedan drugi Trebinjac prihvatio se da radi u vinogradu i u kući gospodara, što je uključivalo i čuvanje vinograda. Jedan tako kratko angažovan Popovljanin trebalo je da prima posebnu nagradu od jednog perpera, ako bi za principala polazio na put. Pravi famulski ugovori su retki; na primer jedan Popovljanin trebalo je da kod jednog krojača provede na učenju zanata sedam godina. U nekim ugovorima javlja se i jamac, jer je bilo slučajeva bežanja posluge. U to vreme za prave učenike u privredi radije su uzimani domaći dečaci sa dubrovačke teritorije.

Nasuprot stanju u XIV stolecu, od 60-ih godina XV stolecā sluge koje su bile vezane za gospodara lično, za njegovu kuću ili za njegove zemljišne parcele predstavljaju neznatan procenat angažovane radne snage iz zaleđa, i to češće iz vlaških skupina (Banjani Bobani i jedan Krasojević — čuvare terena) nego iz starih sela (samo jedan slučaj — iz Nevesinja). U 80 analiziranih ugovora iz 1582—85. nije bio izričito nijedan takav slučaj. Ipak možda bi stupanje u službu stranaca na kraći rok (jedan mladić iz dubrovačkog Osaonica na 4 meseca) ukazivalo na obično služenje, mada je bilo i pravih famula među onima koji su pošli u Italiju (jedan za Brindizi na 4 godine).

U literaturi (D. Roller) je izneseno mišljenje da su, po uzoru na zapadnu buržoaziju i radi otmenijeg načina života, predstavnici vlastele i obogaćenih građana u Dubrovniku tokom XVI veka povećali broj posluge u svojim kućama i letnjikovcima. Arhivska dokumentacija ne bi

³⁾ V. Bogišić — K. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, 224; A. Solovjev — M. Petrović, *Istorijsko-pravni spomenici* (*Liber omnium reformativuum civitatis Raguse*), Beograd 1936, 31, 76—77, 146. — Odredbe dubrovačkog statuta koje se tiču posluge izložio je D. Roller u knjizi *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.

potvrđivala ovo paušalno izneseno mišljenje. Jedino je tačno da je i u XVI stoleću bilo slučajeva služenja dečaka i naročito devojčica bez nagrade u novcu³⁾.

Od poslednjih decenija XV pa tokom XVI stoleća mogu se utvrditi tri vida služenja mladića iz hercegovačkobosanskog zaleđa u Dubrovniku — lični, kućni i agrarni sluga. Sluge vezane za određenu ličnost služile su strancima, dubrovačkim popovima i nekim dubrovačkim činovnicima. Markantan je podatak o jednom 14-godišnjem dečaku, Banjaninu iz Pive, koga je otac dao u službu jednom denovljanskom patriciju na 10 godina, kako u Denovi tako i drugde; nagrada bi bila novo odelo i ono što bude gazda smatrao da treba da da⁴⁾. Pored Italijana⁵⁾, kao patroni javljaju se i Grci⁶⁾ pa i sultanovi sklavi⁷⁾. Toj kategoriji bi pripadao jedan Italijan, dubrovački konzul u Draču, koji je kao svog slugu, odnosno kavaza uzeo jednog 20-godišnjeg Dubrovčanina na godinu dana⁸⁾. Opat samostana sv. Jakoba od Višnjice uzeo je u 4-godišnju službu jednog momka iz Luga za samo stan, hranu i odelo, ali uz naziv famula⁹⁾. Jedan kanonik, Firentinac iz Ankone, punomoćnik dubrovačkog nadbiskupa, uzeo je 1497. godine za svog djetića na dve godine sina jednog dubrovačkog slikara, s tim da s njim ide i u Italiju, ali uz obavezu da ga uči pismenosti¹⁰⁾. Kustos sv. Srđa uzeo je jednog Popovljana na godinu dana uz novčanu nagradu od 8 perpera, a dubrovački kancelari 1489, 1498. i 1499. godine unajmili su jednog Bobana i dvojicu iz Grebaca; prvi kao famul u Dubrovniku i van njega, jedan Grebac na godinu dana a drugi na jednogodišnji rad u vinogradu na Koločepu i u Kotoru¹¹⁾. Bilo je i zanatlija koji su uzimali najamnu radnu snagu, a ne famula na kraći rok¹²⁾. Sličan slučaj predstavljali su mlađi ljudi koji su se najmili da rade koji mesec kod pojedinih Dubrovčana¹³⁾. Bili su to prvi predstavnici prave najamne radne snage.

Kućne sluge su obično nešto duže bile sa svojim gazdom: na primer jedan Mostarac na tri godine, koji je bio sa principalom i na puto-

³⁾ D. Roller, n. d., 163.

⁴⁾ HAD, Div. not. XLVII, 142' od 15. II 1464; R. Samardžić, n. n. 64.

⁵⁾ Na primer, jedan Manfredonjanin koji je 18. IX 1510. uzeo u jednogodišnju službu Trebinjca (HAD, Div. canc. CII, 114).

⁶⁾ HAD, Div. canc. CIV, 56, 12. II 1513. (nekadašnji starešina stratiota, rodom iz Korona, na tri godine jednog mladića iz sela Marnjića).

⁷⁾ HAD, Div. canc. CXVI 150' od 22. IX 1528. (Mustajbeg na godinu dana uz 600 akči nagrade uzima jednog dubrovačkog mladića).

⁸⁾ HAD, Div. for. CXXX, 36' od 17. II 1698 (nagrada: 15 reala od 8')

⁹⁾ HAD, Div. canc. C, 92 od 11. I 1508.

¹⁰⁾ J. Tadić, **Građa o dubrovačkoj slikarskoj školi II**, 339—40.

¹¹⁾ HAD, Div. not. LXVIII, 158' od 21. IX 1488; Div. canc. XCIII, 7 i 165.

¹²⁾ Jedan iz Luga na jednogodišnjem radu kod jednog dubrovačkog kožuhara za 13 perpera (HAD, Div. not. LXXXVII, 151' od 22. VIII 1508). Tu bi spadao četrnaestogodišnji Popovčanin, koji je za nadnicu od 20 padvola dnevno radio kod Petra Pantele 1419. godine (Div. not. XIII, 29; R. Samardžić, n. n., 71).

¹³⁾ Jedan Nevesinjac radio je od kraja februara do uskrsa 1501. za svega 18 akči u gotovom novcu kod jednog brata, a potom šest meseci kod drugog (HAD, Div. not. LXXX, 78 i 102).

vanjima, te je na završetku službe preko dubrovačkog suda tražio platu od $2 \frac{1}{2}$ dukata mesečno, o kom navodnom dogovoru nije mogao podneti dokaza; ili jedan Banjanin dve godine u Dubrovniku za 12 perpera i novo odelo, odnosno jedan sa Drine koji se pogodio da služi kod jednog gostioničara koliko se ovome bude svidelo i to bez ikakve finalne nagrade¹⁴).

Poljoprivredne sluge bile su neki Trebinjac, koji je za 70 akči plate u novcu obrađivao posed jednog dubrovačkog obučara u Slanom, jedan drugi Trebinjac, koji je u toku proleća (1503) radio zemlju jednom Kotruljeviću, jedan iz Žurovića koji je postao famul za obradu zemlje u Ombli jednom Nalješkoviću, jedan Popovljanin koji je godinu dana radio na posedu brata dubrovačkog kancelara na Lopudu, odnosno jedan Humljanin koji se pogodio da dve godine radi kod jednog Brgačanina¹⁵). Neki Hercegovci, pre svega vlasi, na sličan način postali su koloni nekih patricija, ali i pučana¹⁶).

Položaj famula na zanatu obično je rešavan odredbama matrikule zanata ili običajem koji se u zanatu u vezi s tim ustalio, a obično se sastojao u davanju novog odela i osnovnog alata po isteku ugovorenog roka naukovanja. Međutim, i kod odela nije uvek davano isto i od iste vrste tkanina, a i kod alata nije baš bilo tačno ustanovljeno šta je majstor dužan da da. Bilo je zanata čije su esnafske odredbe izričito zahtevale zaključenje pismenog sporazuma pri stupanju na zanat. Famuli su postojali kako dečaci od 8 ili 10 godina tako i odrasli mladići. Element koji je pri tome bio najviše varijabilan bilo je vreme famulata; ono je moglo iznositi od svega dva meseca do 12 godina¹⁷). U nekim slučajevima šegrt zanatlije odlazio je s majstorom u koju veću naseobinu na Balkanu, naročito u XVI stoleću.

Šegrt nije bilo u svim zanatima; negde je do toga dolazilo da se ne bi otkrila proizvodna tajna (navodno bojadisari), a u nekim zanatima same radne operacije nisu zahtevale veću obuku; bilo je, najzad, slučajeva da izučeni šegrt pređe kao famul i u neki specijalizovan zanat, sličan njegovom ranijem, na primer, kovač kod oklopara. Zbog toga se dešavalo da su se kod pomenutih obrtnika nalazili odrasli mladići kao najamni radnici, pa nekad i ljudi iz zaleđa, na primer Hercegovci¹⁸). Kao i u većini italijanskih gradova, u Dubrovniku nije postojala ustanova kalfe, tako da su šegrti posle svršenog naukovanja sticali pravo

¹⁴) HAD, Mob. ord. CXXXV, 10, od 22. III 1695; Div. not. LXVII, 192', 27. IX 1487 (famul!); Div. not. LXXI, 140, 28. III 1492.

¹⁵) HAD, Div. not. CVII, 266, 28. III 1544; Div. not. LXXXV, 106; Div. canc. CXXX, 146—6', 1544; Div. canc. CXXXII, 24, 14. XII 1546. (famul, za $3 \frac{1}{2}$ dukata); Div. not. CVI, 151, 18. I 1541. (za 300 akči i dve košulje).

¹⁶) HAD, Div. not. CI, 97' od 10. I 1514. (Krasojević, Čuvanje terena kod Rijeke); CXV, 76 od 2. V 1546. (Petrovo Selo); Div. canc. LXXXVI, 174, 1489 (iz Pocrnja u Gružu).

¹⁷) D. Roller, n. d. 3; o šegrtima u pojedinim zanatima vidi: K. Vojnović, **Bratovštine i obrtne korporacije u Republici dubrovačkoj od XII do konca XVIII vijeka**, Monumenta historico Slavorum Meridionum, vol. VII, sv. II, Zagreb 1900.

¹⁸) D. Roller, n. d., 59, 50 i 52, 97, 44 i 52.

da sami otvore svoju radionicu. U nekim zanatskim organizacijama (bratovštinama) i šegrti su bili njihovi članovi, dok su u nekim drugim isluženi učenici bili dužni da uplate članski ulog, pa da steknu mogućnost da vode radnju. Kod oslobođenih šegrtova osnovno pitanje pri otpočinjanju samostalne egzistencije bilo je kako doći do sredstava da se uzme u najam lokal i nabave potrebne sirovine i strojevi, jer su od svog ranijeg majstora dobijali samo najnužniji alat¹⁹⁾. Mlade zanatlije sprečavane su da uvećaju konkurenciju svojim ranijim majstorima i njihovim esnafskim drugovima pre svega na taj način što je već u XVI stoleću produženo vreme naukovanja. Izgleda da to više vredi za one zanate koji su se više cenili i omogućavali su veću akumulaciju nego kod manje cenjenih i dohodnih obrta. Dugotrajno šegrtovanje, na primer, bilo je osobeno kod kožuhara — krznara, gde je ono u XVI veku iznosilo 6 do 12 godina, dok su samo stoleće ranije ugovori preko 6 godina služenja bili retkost. Kod brijaća, koji su u srednjem stoleću bili i ranarnici te zamenjivali lekare, naukovanje je prosečno iznosilo 6 godina, ali je bilo slučajeva da su po godinama mlađi učenici uzimani i na duže vreme, na primer dečaci od 10 godina na 13 godina učenja; ponekad su berberski šegrti morali da obrađuju zemlju, ako ju je principal imao, odnosno da majstoru plaćaju za podučavanje »hirurgiji«; članski ulog za ulazak u bratovštinu u ovom zanatu (od jednog dukata) postojao je od 1467. godine²⁰⁾. Kod zlatara je slična odredba o uplati kao uslov za otvaranje radnji potvrđena tek 1504. godine; rok naukovanja utvrđen je na najmanje 7 godina, a zaključivanje ugovora bilo je obavezno. U najstarijem i najopštijem srednjovekovnom zanatu — kod kovača, došlo je do smanjivanja obaveznih godina učenja: u XV stoleću šegrti su služili 6 do 8 a u XVI 5 do 7 godina²¹⁾. Momci koji su se spremali za potkivače konja služili su kod majstora oko 6 godina; bilo je, međutim, slučajeva da su principal uzimali na službu odrasle ljude s tim da su ih plaćali kao najamne radnike, uz obavezu da ih uče zanatu²²⁾. Iako zidarski poziv u XVI veku nije bio dobro plaćen, dječaci su obično služili oko 8 godina i na kraju kao nagradu dobijali čekić, zidarsku kašiku, ravnalo, šestilo i kutnik; majstori koji su radili sa šegrtom dobijali su 50% veću nadnicu²³⁾. Kod obučara naukovanje je trajalo prosečno 5 a kod grebenara sukna svega 4 godine; kod ovih poslednjih oko 1425. šegrtovalo se i svega dve godine²⁴⁾. Kod klesara još početkom XV stoleća stupalo se na zanat i sa 10 godina, a naukovanje je u XVI veku trajalo oko 8 godina²⁵⁾.

¹⁹⁾ Roller, 3; R. Samardžić, n. n., 69.

²⁰⁾ Roller, 151 i 164—5.

²¹⁾ Roller, 113, 94. — K. Vojnović, n. d. II, 42, 54, 67 i dr. — Za zlatare vid. i: C. Fisković, *Dubrovački zlatari od XII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta ser. III, sv. 1 (1949), 160—63 (u XIV stoleću ima naukovanja i do 15 godina).

²²⁾ Roller, n. d., 95. — O tim »mareskalcima« posebno je pisao Zdravko Šundrica.

²³⁾ Roller, n. d., 127. — Vid. i: C. Fisković, *Dalmatinski majstori*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura«, 159—60.

²⁴⁾ Roller, n. d., 146 i 69.

²⁵⁾ C. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV, XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947, 42—3.

Ponekad je dubrovačka država bila zainteresovana za veći razmah nekih zanata, te je subvencionirala naukovanje. Na primer, 1365. godine donesena je odredba da će kalafati i marangoni, tj. majstori koji su gradili brodove, za one šegrte koje bi primali, mimo onih koje su već sami držali (a koji bi morali imati najmanje deset godina a bili su uzimani na 5 godina), dobijati od opštine svake godine po 10 perpera²⁶⁾. Majstorima su ponekad (na primer kod slikara, urara, berbera — hirurga, zlatara) plaćali i sami učenici²⁷⁾.

Uslovi rada šegrta krajem XVI stoleća mogu se videti iz analize famulskih ugovora iz knjiga 169—172 serije *Diversa Cancellariae* (1582—85). Od 80 učenika na rad kod kožuhara stupilo je njih 20 (25% ukupnog broja!), kod obućara 7, kod brijača 6, kod krojača 5, kod zlatara 4 (5% ukupnog broja), kod marangona 4 i po jedan kod podstrigivača tkanina, kod kalafata, zidara, drvodelje, kalajdzije (stagnarius), kod bačvara, kod sajdzije ali za bravarski i kovački zanat te kod bombardera za kovački zanat. Dakle, ukupno 54 ili 63,5% od svih momaka koji su stupili na naukovanje. Pada u oči uzimanje na učenje dečaka, ali ne na svoj nego na drugi zanat i u uslovima kad osnovni principalni nisu imali svoje radnje²⁸⁾; možda je rad oko satova takođe spadao u red specijalnih zanata, kod kojih su poslovne operacije čuvane kao tajna. Od 19 ugovora kod kožuhara (jedan nije završen) jedan je zaključen na 12, dva na 10, dva na 9, jedan na 8, šest na 7, pet na 6 i dva na 5 godina. Za sedam Hercegovaca se ne može reći da su bili diskriminisani, jer su služili stvarno manje nego što je iznosio prosek (7,1 godina), tj. Trebinjci 6 i 9, popovljani 6 i 7 godina, a jedan Lužanin 6 (prosek 6,9 godina); u isto vreme jedan majstor je uzeo svog brata na nauk na 9 godina²⁹⁾. Kod obućara (kod kojih nije bilo momaka iz zaleđa) prosek je iznosio 7 godina (pet na 7, jedan na 6 i jedan na 8 godina), kod berbera 5,17 godina (tri na 5 i po jedan na 3,6 i 7), kod krojača 5,6 godina (dva na 6 i po jedan na 4, 5 i 7), kod zlatara 9 godina (sa povoljnijim uslovima za Hercegovce: Trebinjac na 9 i Popovljanin na 8), kod marangona po pravilu 9 (u tri slučaja i izuzetno u jednom 3 $\frac{1}{2}$

Za pravni položaj šegrta (za razliku od položaja slugu) rečeno je da je on »posledica razvijene robnonovčane privrede; suština najamnog odnosa je tu u prodaji radne snage poslodavcu bez umanjene lične slobode radnika«, dok kod slugu postoje »odnosi vezanosti za poslodavca i lične zavisnosti koji su karakteristični za feudalno društvo«³⁰⁾. Ipak, to

²⁶⁾ A. Solovjev — M. Peterković, n. d., *Liber omnium reformationum civitatis Ragusii*, 79. — Poseban slučaj u tom smislu predstavljale su strane zanatlije, koji su po ugovoru o službi bili dužni da u svom zanatu podučavaju domaće dubrovačke momke (R. Samardžić, n. n., 71—2; J. Tadić, *građa o slikarskoj školi u Dubrovniku I*, Beograd 1952, 34—5, 35)

²⁷⁾ J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku I*, 118—9 (plaćanje majstoru prve godine); C. Fisković, *Dubrovački zlatari*, 162.

²⁸⁾ HAD, Div. canc. CLXXV, 53; bombar; Div. canc. CLXXI, 52. — Posedovanje radnje bio je jedan od uslova za uzimanje famula. (K. Vojnović, n. d. II, 95; R. Samardžić, n. n., 67).

²⁹⁾ HAD, Div. canc. CLIX, 79, 79; 118', 124', 130'; CLXX, 68'—9; CLXXI, 33.

³⁰⁾ J. Cvejić — Danilović, n. n., 734.

nije bila redovna najamnina, jer obično nije primana nikakva naknada u novcu, nego je učenik dobijao stan, hranu, odelo i lečenje u slučaju bolesti, uz nagradu na kraju ugovorenog roka; ako famul ne bi odradio predviđeno vreme, ne bi dobio ništa, što je ponekad izričito stavljano u ugovor³¹⁾). Zanimljivo je da na položaj šegrta nisu pozitivno delovale povoljne okolnosti sa dubrovačkim zanatima počev oko 1420. godine, kad su mnogi tkački, kožuharski, zlatarski, staklarski i drugi proizvodi traženi u balkanskim zemljama; te prosperitetne uslove iskoristili su bogatiji principali, koji su mogli dovesti i stručnije radnike iz Italije. Posledice tog rascvata zanata bile su: naglo uvećanje broja zanatlija, nepostojanje esnafskih ograničenja i zabrana kao u Nemačkoj toga vremena, nepostojanje striktnih i strogih esnafskih normi, nego se običajno pravo moglo slobodnije i elastičnije pa i od slučaja do slučaja primenjivati, pre svega u pitanju godina famulata i finalne nagrade. Kad su ti povoljni uslovi počeli da nestaju, već od poslednjih decenija XVI a naročito u XVIII stoleću esnafske odredbe bile su mnogo strožije i striktnije sa nizom očiglednih ograničavanja zanatlije slabijeg društveno-ekonomskog položaja; tada se i duže služilo pa i ranije stupalo na zanat, a vezanost za principala je efektivno bila veća; u to vreme često je nepostojanje određenijih državnih i esnafskih odredaba značilo otežavajuću okolnost, jer elastičnije običajno pravo moglo se rigoroznije pođešavati na štetu mladih³²⁾).

U pogledu socijalnog porekla, momci na zanatu su u najvećem broju slučajeva bili seoski momci. Ako su bili iz Dubrovnika, iz rudarskih mesta na Balkanu ili iz primorskih mesta Albanije, bili su to sinovi puka, sitnog radnog sveta građa, deca zanatlija i siromašnih prodavaca potrošne robe, svirača, nosača i uopšte fizičkih radnika. U ugovorima za njih se kaže: **famula, garzonus, servitor, retko discipulus**, a na jeziku Dubrovčana **momak**, kasnije **djetić**. Najčešći negativni momenti koji se pominju u ugovorima u vezi s famulima jeste krađa i bežanje.

Ne bi se moglo ustanoviti da su momci iz pojedinih mesta hercegovačkobosanskog prostora dolazili u Dubrovnik isključivo ili čak i pretežno da izuče i da se bave samo jednom vrstom zanata. Na osnovu radova Cv. Fiskovića, ipak bi se moglo zaključiti da su relativno češći šegrta kod zlatara mladići iz uže Bosne, posebno iz rudničkih mesta; zlatarski i oružnički zanati su i inače nešto više privlačili ljude iz bliže ili dublje unutrašnjosti. Trebinjci i Popovljani su nešto češće odlazili u kožuhare-krznare, a kasnije svakako i u kožare (tabake), mada ih je u XVI stoleću mnogo privlačila i trgovina. Na osnovu uspostavljenih veza sa dubrovačkim obučarima ili zbog kojeg drugog subjektivnog razloga, 80% famula rodom iz Zubaca spremali su se za obučarski zanat. Rad sa vunom i kožom češći je i kod nekih drugih momaka iz hercegovačkih vlaških skupina, jer su, posebno vunu, obrađivali za Dubrovčane

³¹⁾ R. Samardžić, n. n., 67—8.

³²⁾ U tom smislu pisao je, na osnovu objavljenih bratovština R. Samardžić (n. n., 69—70). Jedna od smetnji esnafa i u XV stoleću bilo je sprečavanje da majstor uzme i drugog famula na službu. Vid.: J. Tadić, **Građa o slikarskoj školi I**, 293—4 od 21. VI 1490).

vласи i u svojim katunima. Kod Gačana u drugoj polovini obućari čine 50% famula, kod Cerničana preko trećine čine podstrigivači tkanina, kod mladića iz Dabra češći su kožuhari (30%), kod onih iz Slivnice obućari (30%), kod momaka sa Gornje Drine obućari (39%) kod onih koji su označeni da su iz Bosne kožuhari (20%), kod Srebrničana zlatari (30%).

Poseban slučaj predstavljaju momci iz zaleđa koji su pre svog stupanja na zanat ili trgovinu postali stanovnici Dubrovnika, obično preseljeni sa porodicom³³). Bilo je i polunaseljenih, tj. mladića čiji su ujaci i stričevi prešli na dubrovačku teritoriju, pa ih odveli na zanat u grad³⁴).

Za period od 60-ih godina XV do kraja XVI stoleća može se ustanoviti broj angažovanih momaka Hercegovine i Bosne u pojedinim zanatima u Dubrovniku. Kožuhara je bilo 86, najviše iz Popova (23), Trebinja (20), Bobana (7) i Ljubomira (16). Momci su služili od 4 do 10 godina, najviše po šest (27) i sedam (22), odnosno u proseku 6,56 godina. Poslednjih decenija XV stoleća bila su zaposlena svega četiri Hercegovca u tom zanatu u proseku od 5,5 godina naukovanja; u prvoj polovini XVI stoleća bilo je 45 tih mladića sa lepezom od 4 do 10 godina služenja, a sa prosekom od 6,09 godina. Kao što se vidi, povećanje godina služenja nastalo je u drugoj polovini XVI veka. Nema slučajeva da je finalna nagrada davana i u novcu.

Dubrovački obućari zaključili su ugovor o famulatu sa 81 momkom iz bližeg i daljeg zaleđa. Njih je najviše bilo iz Trebinja (15), Popova (9), Luga (u Popovu) (5), Dračevice (9) i Gacka (5); koncentracija je, kao što se vidi, manja nego kod kožuhara. Učenici su služili od tri do 9 godina, a izuzetno i samo jednu, i to najčešće šest (35) i 7 (20) godina, odnosno prosečno 5,95 godina. Ti momci bili su nekad i nešto odrasliji; postoji izričiti podatak o 14-godišnjem Novljaninu i o 13-godišnjem Popovljaninu. Od 60-ih godina do kraja XV stoleća bilo je primljeno na posao 29 dečaka sa obavezom služenja od 4 do 7 godina (izuzetno jednu), i sa prosekom radnog staža od 5,87 godina; u prvoj polovini XV veka na famulat je primljeno njih 43, i to na 3 do 8 godina, odnosno prosečno 6,12. Izlazi da je kod obućarskih šegrta u drugoj polovini XVI veka, iako se radni staž povećao i na 9 godina (samo jedan slučaj), kao i u drugim zanatima, ipak je on u proseku bio nešto niži nego u prvoj polovini. Ni ovde nema finalne nagrade u novcu, ali je u slučaju jednog Trebinjca (1487), uz dve košulje i delove donjeg rublja dato 14 perpera, umesto alata i ostalih delova odela.

Kovački šegrta u Dubrovniku rodom iz Hercegovine i Bosne bili bi na trećem mestu, sa 77 predstavnika u označenom vremenu. Najviše

³³) HAD, Div. not. LXX, 122, 1491 (Banjanin), LXXVI, 130', 1496 (Orahovo), XCVII, 30, 1522. (Bosanac); Div. canc. LXXXIV, 47', 1505. (Žurović u Župi); Div. not. LXXXIX, 78, 1511. (Boban); Div. canc. XCIV, 156', 1500. (Trebinjac u Župi); Div. not. LXXI, 121, 1492. (Dabranin); Div. not. XCII, 175', 15. 6. (Cerničanin); Div. not. LXXII, 115', 1493. (Orahov Dol); Div. not. LX, 111, 1485. (Zagorje); Div. not. LXXII, 43', 1502. (Popovo); Div. not. XCIV, 439', 1517. (Trebinje); Div. not. LXXVII, 177', 1497. (Trebinje).

³⁴) Jedan slučaj: Stric Dračevičana u Konavlima: HAD, Div. canc. CXVII, 93'—3 (1529).

je bilo Popovljana (23), Trebinjaca (10), Bobana (6), Šurovića (5) i iz Luga u Popovu (5). Služili su od tri do osam godina, ali je tri ugovora glasilo na jednu, a jedan na dve i po godine; u proseku naukovanje je trajalo 5,82 godine, a najviše 6 (29) i 7 (46). Poslednjih desetleća XV stoleća stupilo je na posao njih 12, uz prosečnu radnu obavezu od 5,4 godina; u prvoj polovini XVI stoleća bilo ih je kod dubrovačkih majstora 57, sa prosečnim famulatom od 5,69 godina. Ostaje, dakle, da je uvećanje staža nastalo u drugoj polovini XVI stoleća. Nema slučajeva da je na kraju obaveznog roka davan novac umesto novog odela i alata ili umesto njega; u slučaju jednog Trebinjca (1496) principal je uz novo odelo i alat obećao i 80 libara gvožđa, što je retko, jer se sirovine za rad nisu davale.

Kod podstrigivača tkanina u Dubrovniku učilo je od 60-ih godina XV veka 39 učenika, i to najviše iz Trebinja (9), Popova (5) i Cernice (4). Radili su od tri do osam godina, najviše šest (16) i pet (11) godina, a u proseku 5,37 godina. U ovom tekstilnom obrtu bilo je dosta šegrta iz zaleđa u poslednje četiri decenije XV stoleća (18), kad se naukovalo od tri do sedam godina, ili prosečno 5,58 godina; sledećeg polustoleća čak se nešto smanjio broj učenika (17), a prosečni šegrtski staž smanjen je na 5,3 godina, mada je u jednom slučaju bilo ugovoreno i osam godina. Dakle, kod neperspektivnih i nekonjunktivnih zanata ne otežavaju se, u proseku, radni uslovi. Kod ovog zanata je karakteristično i to što je u novcu plaćano zalaganje djetića: nekad čak i godišnje (sa 2 dukata, 1543), nekad na kraju, sa prosečnim godišnjim iznosom od dva i po perpera do 3,3 dukata. U dva slučaja (1474, 1490) predviđen je i rad van Dubrovnika; kasnije je podstigivača bilo i stalno nastanjenih po dubrovačkim naseobinama u balkanskim zemljama.

Šegrta zavičajem iz Hercegovine i Bosne bilo je među krojačima (25), zlatarima (24) i berberima (25). Tu su bez premca dominirali Trebinjci (11), dajući 44% ukupnog broja šegrta iz zaleđa. Naukovanje je trajalo od četiri do devet godina, najčešće šest (40%), ili prosečno 6,4 godina. U prvoj posmatranoj vremenskoj kategoriji bilo ih je 9, sa prosečnim šegrtskim vekom od 6,44; u drugom periodu bilo ih je 13 sa stažom od prosečno 6,23 godina. Opet smanjenje, ali u sledećem poluveku opet i izvesno povećanje. Mnogi krojači su svoju poslovnu perspektivu upravo u prvoj polovini XVI stoleća videli u balkanskim naseobinama, gde su mnogi ostali verni svom zanatu, a drugi su se bavili i trgovinom ili samo trgovinom. U jednom slučaju (1550) majstor je obećao da će učenika upućivati i u obučarski zanat; veza između ta dva zanata je češća i u drugim gradovima toga vremena, na primer u susednom Kotoru. U finalnoj nagradi nikad ne figuriše novac u gotovu.

Najčešći momci iz unutrašnjosti na radu kod dubrovačkih zlatara bili su pored Trebinjaca (4) i Popovljana (4) Srebrničani (3) i Novljani (3). Uobičajne godine radnog najma bile su osam (7) i sedam (6), ali uz veliku lepezu od dve do deset godina; prosek je iznosio 6,5. U poslednje četiri dekade XV stoleća tih djetića je bilo 7, sa prosečnim stažom od 5,14 godina, dok ih je u sledećem polustoleću bilo 12, sa prosekom obaveze od 6,5 godina; u drugoj polovini XVI veka naukovanje je dalje

nešto produženo. U jednom ugovoru za dečakove godine rečeno je da ih je 12. U slučaju jednog Goraždanina, posle dve godine trebalo je da primi 9 dukata; tu je, svakako, reč o zrelijem mladiću, koji je dosta dobro poznavao zlatarski zanat. U slučaju jednog Banjanina (1543), uz obavezu od 10 godina nije predviđena nikakva nagrada, čak ni novo odelo ili alat. Uopšte, izgleda da su bolje tretirani momci iz udaljenijih trgova nego vlasni iz bližeg susedstva. Zlatarima su bili najbliži istanji-vači zlata (batiauri), kasnije naročito poznati u Đenovi. Takvih šegrta iz unutrašnjosti bilo je u godinama 1504—1538. tri (dvojica iz Bobana!), sa prosečnim naukovanjem od 5,33 godina, dakle manje nego zlatarski momci u to doba.

Šegrta brijači rodom iz Hercegovine i Bosne najčešće su služili 5 godina (6), a u proseku 5,12, a bili su najčešće (40%) iz Trebinja (10); njihovo služenje iznosilo je od dve do osam godina. Njih je u prvoj posmatranoj vremenskoj kategoriji bilo 8, sa prosečnim stažom od 4,75, a ostatak pripada prvoj polovini XVI stoleća sa produženom radnom obavezom; u drugoj polovini toga stoleća ih nije bilo. Jednom Bosancu (1502) koji je već bio izučen berberin pripalo je u toku tri godine po 20 perpera godišnje u novcu. Jedan Dabranin (iste godine) ugovorio je 30 perpera nagrade i nabrojane delove odela posle pet godina šegrtovanja. Najzad, jedan Trebinjac (1495), očigledno stariji momak (čim je uzet na svega dve godine) primio je obavezu da na svom naukovanju i putuje, tj. obavlja poslove po nalogu i van Dubrovnika.

Zidari su bili nešto manje zastupljeni (19), opet najviše došljaci iz Trebinja (6). Najčešće godine najma bile su osam (6) i sedam (6), a u proseku 6,5, u rasponu od dve do devet godina. U poslednje četiri decenije XV veka došlo ih je šest, sa prosečnim stažom od 6 godina; u drugoj polovini XVI stoleća javlja se samo jedan sa obavezom od sedam godina, a svi ostali otpadaju na prvu polovinu XVI stoleća, sa nešto produženim stažom u odnosu na raniji period. Opet postepeno otežavanje radnih uslova. Samo u jednom slučaju (Onogoštanin, 1478), uz samo dve godine primljena je nagrada od 20 perpera; opet, očigledno, stariji momak, najamni radnik.

Vunarskih šegrta Hercegovaca-Bosanaca bilo je u označeno vreme deset; samo dvojica su pripadala XVI stoleću, a posle 1519. ih nije više bilo. Među njima bilo je i zrelijih mladića, na primer jedan Trebinjac od 16 godina (koji je primao po 8 perpera godišnje nagrade). Njihovo naukovanje trajalo je od godine i po do osam godina, a u proseku 4,4. Poslednji od ovih famula, jedan Cerničanin, trebalo je da posle petogodišnjeg rada primi pet dukata. Jedan momak, rodom iz vlaške skupine Vragovića, bio je dužan da (1494) radi i van Dubrovnika.

Zanat kod dubrovačkih kamenara u vremenu od 1464. do 1514. godine učilo je osam momaka iz bližeg i dubljeg zaleđa, između kojih tri Trebinjca. Iz najdublje pozadine bio je jedan Fojničanin (1514). Posle tog polustoleća, više se ne javljaju u tom obrtu. Šegrtovanje je trajalo od tri do osam godina ili u proseku 6,6 godina. U slučaju jednog dečaka iz Podklobuka uzetog (1478) na devet godina bila je predviđena i novčana kompenzacija od 9 dukata, tj. po dukat godišnje.

Iz grupe zanata koji se mogu smatrati i umetničkim bilo je četiri slikarskih famula u godinama 1471—1502; posle toga ih nije dolazilo iz unutrašnjosti na taj zanat. Jedan trebinjski monah uzet je na svega godinu dana, uz nagradu majstoru u iznosu od šest dukata, a ostala trojica na prosečno šest godina. Toj skupini obrtnika su samo delimično mogli da se pridruže proizvođači staklenih predmeta i stakoleresci, čijih je šegrta u vremenu od 1500. do 1545. godine bilo tri iz Popova i Trebinja. Služili su prosečno sedam godina, a za jednog od njih izričito je rečeno da je imao 12 godina kad je stupio na rad. Dvojica od ovih radili su kod Luke Ivanovog, poznatog izvoznika staklarske robe. U ugovoru s momkom 1545. stajalo je da će nakon šest godina službe dobiti ukupno 12 dukata, ali bez ičeg drugog.

U struci koja je radila metalom treba pomenuti mačare i jednog udicara (uzetog 1529. na šest godina). Mačara je ukupno uzeto na posao četiri, i to čak i 1599. godine. Prosečni učenički staž iznosio je 6,5 godina.

Drvom su radili bačvari, marangoni i drvodelje. Bačvarskih šegrta bilo je ukupno pet u vremenu od 1505. do 1565. godine, od kojih je četiri bilo iz Trebinja. Prosečni staž iznosio je 6,75 godina, osim u slučaju jednog svakako odraslijeg Trebinjca, uzetog na svega pet meseci, uz relativno pristojnu nagradu od dva dukata mesečno; iako je nosio naziv famul, pomenuti momak bio je stvarno najamni radnik. Šest marangona iz bližeg hercegovačkog susedstva u godinama 1500—1545. radilo je prosečno po 7 godina. Drvodelja, pak, uzet je 1546. na pet godina naukovanja.

Manju samostalnu grupicu predstavljali su klobučari i kapari. Na prvom od pomenutih zanata bilo je pet Hercegovaca (trojica Trebinjaca), i to samo u poslednjih 15 godina XV stoleća, sa prosečno pet godina šegrtovanja. Kapar (1562) je, međutim, služio svega dve godine.

Sa tkaninama su radila i dva Dračevićanina, bojadisarska djetića (1496, 1507), od kojih je jedan uzet na dve godine, a drugi je pobjegao posle dve godine a pre isteka ugovorenog roka. Ovi podaci demantuju navedeno mašljenje D. Rollera da u tom zanatu nije bilo šegrta.

Mladi Hercegovci se nisu mnogo opredeljivali da u Dubrovniku uče zanat u vezi sa pripremanjem hrane, jer u njihovim selima te je poslove obavljao svaki domaćin ili domaćica. Zbog toga nalazimo svega dva momka na pekarskom (1544. i 1549. Popovo, pet godina) i jednog na kasapskom zanatu (1487, Pljeske). Obradi loza, međutim, posvetilo se četiri dečaka od kojih trojica u godinama 1551—52; bili su iz neposrednog dubrovačkog susedstva. Njihov radni staž iznosio je 4,25 godina i na ime finalne nagrade uvek su primali gotov novac, od pet perpera do tri dukata po godini.

U grupu uslužne delatnosti, ali smatrani još uvek zanatima, spadali su **aromatarii** i **speciarii** (apotekari) i prlabući (trgovci, prodavci prehrambenih artikala). U godinama 1542—1577. radila su tri djetića (dvojica iz Trebinja) kod dubrovačkih aromatarata, uz 2,33 godine šegrtskog staža, a i s novčanom naknadom od 4 dukata godišnje u jednom

slučaju. Učenje kod speciariusa ugovoreno je na pet godina (1517), uz finalnu naknadu od ukupno 15 perpera. Trebinjac kod prlabuća (1490) radio je tri godine; jedan vlah — Vragovića kod drugog prlabuća (1497) tri godine, za nagradu u novcu. Jedan Ljubinjanin stupio je 1500. godine na dvogodišnji posao kod majstora crnog sapuna (uz 18 perpera finalne nagrade).

Prilikom zaključivanja ugovora, principalj su tražili jemce u licu roditelja, braće ili sestara, odnosno rođaka, prijatelja, seljana ili uopšte lica koja su posredovala pri stupanju u službu. Nije u svim decenijama ni kod momaka iz svih oblasti pa ni kod svih zanata podjednako bio zastupljen jemac. Kod slikara i zlatara, na primer, on je bio, redovniji nego kod zanata koji je bio manje na ceni. U prvoj polovini XVI stoleća kad je famulskih ugovora bilo najviše, najređe je tražen taj vid garancije. Jemstvo je zapaženo u 95 ugovora, tj. u 21% slučajeva. Jemčio je najčešće otac, ređe ujak, stric ili majka, a u tri slučaja je zabeležena sestra. Uz jemstvo ponekad je u ugovor unesena klauzula po čijoj saglasnosti dečko stupa na posao. To je primećeno u svega 4,5% ugovora, uz pojavljivanje onih istih koji su i garantovali dobro držanje budućeg šegrta. Bilo je i slučajeva samojemčenja, tj. kad se kandidat izričito obavezao da će naplatiti štetu koju bi pri naukovanju izazvao³⁵).

Prva stvar koja se postavlja kad je reč o radnim uslovima momaka iz Hercegovine i Bosne u Dubrovniku jeste pitanje da li su oni stupali u odnose famulata u lošijim uslovima nego domaći kandidati. Podrobno pretreseni ugovori pokazuju da nikakve diskriminacije nije bilo prema dečacima sa strane; čak, u nekim ugovorima, zato što su djetići sa strane bili nešto stariji po godinama, staž je bio nešto kraći. Ako je staž bio isti, to je za nešto starije momke bio jedini negativni poen. Ugovori koji su u istom zanatu sklapani iste godine, pokazivali su iste pogodbe. Možda su u grupi Hercegovaca i Bosanaca nešto gore prolazili dečaci iz vlaških skupina nego oni iz trgovišta i rudnika, svakako zato što su na početku šegrtovanja delovali primitivnije i manje otresito. Bilo je i sporazumnog raskida radnog odnosa, ponekad posle bežanja šegrta. Bežanje učenika bilo je više kod došljaka nego kod domaćih, jer je sredina i način života mogao zbuniti i odbiti mlade planince. Datumi kasiranja ugovora, međutim, ne retko pokazuju da su momci ostali i duže kao famuli, nekad tačno dvostruko ugovoreno vreme³⁶).

Drugo pitanje od historijskog značaja bilo bi: da li su se isluženi šegrti vraćali u svoja sela i trgovišta ili su ostajali u Dubrovniku. U tom pogledu mišljenja su podeljena, što delimično zavisi i od vrste zanata. Za oružare Đ. Petrović je zaključila da »se može pretpostaviti da su se oni vratili u rodni kraj i nastavili da izrađuju iste tipove oružja, kao i u gradu svoga školovanja³⁷«. Cvito Fisković, pišući o kamenarima

³⁵) Jedan slučaj: HAD, Div. canc. LXXXVI, 21' 9', 1 i 89, Rogatičanin.

³⁶) Jedan primer: Momak kod prlabuća 13. maja 1490. stupio je na tri godine a ostao je do 10. novembra 1496 (HAD, Div. not. LXX, 12).

³⁷) Đ. Petrović, n. n., 73.

i zidarima, pretpostavio je da su se u ranija vremena izučene zanatlije vraćale u zavičaj, no kasnije, u doba razvijene renesanse, ostajali su u Dubrovniku³⁸⁾. Moglo bi se uzeti da se isluženi šegrti uglavnom nisu vraćali svojim kućama, gde su, naročito u slučaju vlaških skupina, očigledno bili višak stanovništva, nego su se potpuno uključili u dubrovačku privredu.

To uključivanje je imalo i svoju simboličnu stranu. Naime, pravoslavni momci bi po dolasku u Dubrovnik obično prelazili na katoličanstvo i primali novo ime (u ugovoru se navodi i staro, »pre krštenja«³⁹⁾).

Ponekad su izvesni majstori uzimali dečake iz unutrašnjosti i učili ih drugom zanatu (na šta je već ukazano) ili su ih bar finalno nagrađivali prema odredbama kakvog drugog zanata⁴⁰⁾. U jednom slučaju (1517), jedan dubrovački patricije uzeo je na službu jednog Popovljanina uz uobičajeno plaćanje u zlatarskom zanatu⁴¹⁾, što bi moglo da bude da je patricije finansirao rad kakvog zlatara koji se prema šegrtu nije pojavljivao kao principal, jer je radnja zavisila od kapitala pomenutog patricija. Već je saopšteno da su ponekad dubrovački famuli prema ugovoru bili dužni da rade i van Dubrovnika. Kod nekih od zanata (krojači, podstrigivači) reč je bila o principalu koji je u isto vreme bio i trgovac i zanatlija. Ponekad su pravi trgovci uzimali na famulat islužene podstrigivače, krojače i kožuhare, da u njihovim radnjama po naseobinama (ili izuzetno i u Dubrovniku) rade svoj zanat kao najamni radnici⁴²⁾.

Nije bilo retko uzimanje dečaka iz hercegovačkobosanskog zaleđa na višenedeljnu probu. Ta se pojava razaznaje po tome što se u ugovoru stavlja da radni odnos počinje od nekog datuma ranije, tj. i proba se uključuje u ugovoreni staž. Probni period je obično iznosio do pola godine, izuzetno i više — u jednom slučaju (1493—95) punih 16 meseci⁴³⁾. Zanimljivo je da je taj probni rad primenjen i na jednog Ljubomirčanina, koji se (1546) pogodio s jednim patricijem da mu (kao famul!) radi u vrtu na Pilama⁴⁴⁾. U jednom slučaju posle šestomesečne probe jednom mladom Novljaninu je jedan dubrovački aromatar odredio visoku nagradu od prosečno 4 dukata godišnje i staž od tri godine⁴⁵⁾.

³⁸⁾ C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovekovnoj Bosni*, 160.

³⁹⁾ Neki slučajevi: HAD, Div. not. LXXIX, 94', 1500, Boban, XCVII, 101', 1523. Trebinjac; Div. canc. XCV, 38, 1501. Trebinjac.

⁴⁰⁾ Na primer: jedan Popovljanin kod podstrigivača ugovorio je 1519. da bude plaćen po običaju kožuhara (HAD, Div. not. XCIV, 145'). Prema istim odredbama, trebalo je da bude nagrađen i jedan momak iz Ljubinja na radu kod trgovca, prema ugovoru od 1514. godine. (Div. not. XCI, 112).

⁴¹⁾ HAD, Div. not. XCIII, 189'.

⁴²⁾ Jedan slučaj: HAD, Div. canc. LXXXVII, 36', 1589, Bratut Gradojević uzeo je Goraždanina podstrigivača na tri godine, ali je prekid sporazumno nastao već posle nepunih 10 meseci. — Jedan dubrovački podstrigivač uzeo je 1491. jednog kožuhara da radi njegovoj braći u Skoplju.

⁴³⁾ HAD, Div. not. LXXI, 158' (Trebinjac, kožuhar) radi 13 godina (Div. canc. LXXXVIII, 26, 1491); LXX, 33, (Hvojničanin, Zlatar); XCIII, 164, 1514. (Popovljanin, kovač).

⁴⁴⁾ HAD, Div. not. CXXXI, 149'.

⁴⁵⁾ HAD, Div. not. LVI, 241, 1542.

Isluženi famuli, ako ne bi mogli otvoriti svoju radnju, ostajali su kod gazde, obnavljajući famulski ugovor. Tako je jedan Popovljanin posle 12-godišnjeg šegrtovanja kod staklara Luke Ivanova 1527. godine zaključio novi 7-godišnji ugovor, uz nagradu od 13 dukata⁴⁶⁾. To je bio vrlo slabo plaćeni stručni najamni radnik, odnosno kalfa.

Uslovi zanatskih šegrta po naseobinama na Balkanu bili su lošiji nego u Dubrovniku. Zbog toga je, aprila 1489, bio poništen ugovor za brijački famulat u Srebrnici, jer prvi ugovor nije predviđao nikakvu finalnu nagradu, dok je drugi saobražen običaju berberskog zanata u Dubrovniku, tj. dodati su alat i novo odelo⁴⁷⁾. Ponekad je registrovanje ugovora u kancelariji prekidano u gotovo završenom ugovoru, kad je trebalo precizirati nakandu po isluženom roku⁴⁸⁾.

Plaćanje famula iz godine u godinu, što nije bio redak slučaj u trgovini, u zanatstvu se javlja sasvim izuzetno. U jednom ugovoru (1502) jedan kovač je obećao mladom Miriloviću, uzetom na pet i po godina, da će mu poslednjih šest meseci, pored novog odela i alata, dati i novčanu nagradu, koliko odrede dvojica imenovanih procenitelja⁴⁹⁾. Bilo je zanata u kojima je jednim ugovorenim novčanim ekvivalentom zamenjivano uobičajeno davanje na kraju službe. Bilo je, međutim, zanata gde se to nije praktikovalo, ali gde je, na primer, odevanje tokom famulata padalo na račun roditelja⁵⁰⁾.

U pojedinim ugovorima umesto jemstva predviđena je fiksirana novčana kazna za djetičeve prestupe⁵¹⁾, dakle u prvom redu za bežanje i krađu i za nešto veću štetu pri naukovanju.

Ima jedan specifičan slučaj da mladići iz zemalja pod osmanlijskom vlašću stupaju na zanat u Dubrovniku. Reč je o kupljenim, pa u Dubrovniku oslobođenim robovima koji i nisu morali biti rodом iz Bosne i Hercegovine, odnosno susednih zemalja. Neki Ivan, bivši rob patricija Lovra Mih. Lukarevića stupio je 1545. kao famul kod jednog dubrovačkog krojača na šest godina⁵²⁾.

Mladi Hercegovci i Bosanci nisu bili tako često zastupljeni na dubrovačkim brodovima kao »pikoli«. Svaki osrednji ili veći brod imao je »malog«, koji je bio lice zavisno od patrona broda, i ovaj je za njega ubirao polovinu vrednosti rada člana posade. Razume se, to nisu bile čete na brodu ili mladići koji bi se ploveći po raznim morima,

⁴⁶⁾ HAD, Div. canc. CXV, 188.

⁴⁷⁾ HAD, Div. canc. LXXXVI, 183. — U izvesnim slučajevima za rad u Turskoj moglo je da se plati i znatno više, kao jednom isluženom kožuharskom momku 1526. po 7 dukata godišnje (Div. canc. CXIV, 175').

⁴⁸⁾ Jedan slučaj: HAD, Div. not. LXXVI, 120, 1496, Boban.

⁴⁹⁾ Povlastica nije iskorišćena, jer je ugovor sporazumno prekinut posle 19 $\frac{1}{2}$ meseci službe (HAD, Div. not. LXXXI, 76).

⁵⁰⁾ HAD, Div. not. XCII, 84', 1515, krojač, Jelino Kole.

⁵¹⁾ Jedan slučaj: HAD, Div. canc. CVII, 179, 1517, Rudinjanin, bačvar.

⁵²⁾ HAD, Div. canc. CXXX, 314'.

upućivali u prekomorsku trgovinu⁵³), nego prava fizička radna snaga, posluga. Prema dubrovačkom statutu (od 1272. godine) svaki brod preko 600 modija morao je imati pisara. Što se tiče trgovačkih »dečaka« na brodu, nijedan od njih nije smeo nositi sanduk na brodovima koji bi isplovili iz Dubrovnika, a bili bi iznajmljeni od dubrovačkih trgovaca⁵⁴). Pitanje trgovačkog famula na brodu, koji je sprovodio robu (kao i famula u karavanima koji su sprovodili robu na kopnu), treba razlikovati od pravih brodskih »pikola«.

Ima svega sto davdeset ugovora sa Hercegovcima, koji su plovili na dubrovačkim lađama kao pravi brodski famuli, osam iz perioda 1463—1500. i deset iz godina prve polovine XVI veka⁵⁵). Dominirali su Popovljani. Radna obaveza je prosečno iznosila tri godine. Nagrada je isplaćivana isključivo u novcu, na dukat i po do četiri dukata. Izuzetan je jedan ugovor koji je predvideo 30 dukata za tri godine⁵⁶). Njegova plata je često utvrđivana kao i mornara, od pojedine plovidbe, na primer sa žitom sa Levanta. Posle tog roka »mali« je postajao pravi mornar.

Po vremenu svoje pojave poslednji je bio oblik famulata u trgovini. On je možda historijski najvažniji jer je pružio mogućnost najefikasnijeg uspona na društvenoj lestvici, ali je bio skopčan s teškim i po život opasnim uslovima rada pri praćenju karavana, odnosno po gradovima u kojima su kuga i druge zaraze bili stalni neprijatni i neželjeni gosti. Bilo bi posebno pitanje koliko je momaka, Dubrovčana i ostalih, umrlo za vreme famulata po balkanskim naseobinama. Kod uzimanja šegrta u trgovini nije bilo nikakvih esnafskih ograničenja, tako da je isti trgo-

⁵³) Pisari na brodovima su tokom XVI stoleća bili mladi članovi patricijske kaste. Što se tiče školovanja budućih prekomorskih trgovaca, dubrovačka vlada je jednom odredbom od 1557. godine predvidela da se dva puta godišnje iznajmljuje po jedan brod koji bi pošao u Aleksandriju sa po deset mladića; ovi bi dobijali iz republičine blagajne akontaciju od 200 dukata (s rokom vraćanja od godine dana) da sa tom svotom trguju u udaljenoj levantinskoj luci. Inače, za izdržavanje stipendista u Italiji uvedena je dodatna carina od 1/4% na svu robu iz Aleksandrije (J. Tadić, **Reforma vaspitanja dubrovačke mladeži god. 1557**, Novo doba (Split) br. 79 (4. IX 1926) str. 19; (R. Samardžić, n. n., 74).

⁵⁴) V. Bogišić — C. Jureček, **Liber Stratutorum civitatis Ragusii composites anno 1272**, Zagreb 1904, Liber VII, cap. 2, p. 151—2 i cap. 10, p. 155; Z. Šundrica, **Prijevod sedme knjige Dubrovačkog statuta, Dubrovnik 1972, 24.**

⁵⁵) HAD, Div. not. XLVII, 120 (1463, Riđanin); LXIV, 40 (1479, Trebinje); LXXXVI, 30' (1496, Popovo); LXXIX, 40' (1499, Popovo); LXXXIV, 84 (1505, Popovo); LXXXVI, 164 (1507, Bobani); XCIV, 145 (1519, Kresojevići); XCVII, 21' (1522, Dračevica); CVII, 99'—100 (1542, Krivodol); CX, 89 (Lug) i 164 (Popovo); Div. canc. LXXXIV, 18' (1485, Ljubinj); LXXXVII, 25' (1489, Popovo); LXXXIX, 32 (1492, Drina), 110 (1493, Vrsina); XCVII, 27' (1503, Popovo); CLX, 129 (1520, Trebinje); CXXVIII, 50 (1542, Žurovići); CXXXIII, 70 (1548, Popovo).

⁵⁶) HAD, Div. not. LXXXIV, 195, 1505, Popovljanin.

⁵⁷) Jedan primer: HAD, Div. not. CXXXII, 168', 12. I 1608.

vac u toku godine mogao uzeti na najam više momaka. To su neki od njih i praktikovali⁵⁷⁾, tako da pojava novih momaka u poslovanju kakvog balkanskog trgovca Dubrovčanina znači i njegovo snaženje.

Praćenja trgovačkih tovara (»salmi«) bila je jedna od prvih dužnosti trgovačkih momaka, i to se nekad i izričito pominje u ugovorima⁵⁸⁾. U nekim ugovorima je dužnost trgovačkog momka označena kao rad u kući, dućanu i u trgovačkim poslovima (van dućana⁵⁹⁾). Nekad je famul mogao biti uzet na posao ad hoc, da sprovede kakve tkanine do određenog mesta⁶⁰⁾, što bi sa povratkom trajalo svega nekoliko meseci. Nekad je tim famulima poveravan dućan u kakvoj osmanlijskoj varoši⁶¹⁾, naročito ako bi principal prešao da živi u Dubrovniku. Ako bi takav momak bio nesavestan ili grabljiv, na njegov račun padale su žalbe i tužbe⁶²⁾. Ponekad je na famul podizana tužba, jer kiridžijama nisu isplatili punu ugovorenu cenu za prenos robe⁶³⁾. Često su oni kao punomoćnici ubirali potraživanja svojih principala, čak i u Dubrovniku, kao famul lokalnih knezova⁶⁴⁾. No, i sami su određivali punomoćnike da za njih isteraju ono što ih sleduje⁶⁵⁾, ponekad i svoje principale⁶⁶⁾. Razume se, i tuđi punomoćnici su od njih potraživali tuda dobra⁶⁷⁾. Ponekad tuže i trgovce (ne svoje principale⁶⁸⁾). U svakom slučaju, vode svu trgovinu, čak se manje snažni trgovci označavaju u ironiji momcima⁶⁹⁾. Bilo je

⁵⁷⁾ Na primer, Orsat Umfija je za sebe i brata uzeo u toku 1542. godine četiri momka za službu u Beogradu (B. Hrabak, **Dubrovački trgovci u Beogradu pod Turcima 1521—1551.** godine, Godišnjak grada Beograda XIII (1966), 33. To isto važi iste godine i za Miha P. Milutinovića u Beogradu, (Isto, 35). Jedan skopski trgovac poveo je odjednom dva famula (Div. canc. CLXXXIX, 134, 1601).

⁵⁸⁾ HAD, Div. not. LXX, 155', 1491, Popovljanin; LXXVIII, 185, 1499, Dračevica; LXXX, 62', 1501. — Sprovođenje karavana s tkaninama, Mob. ord. XX, 89', 1506.

⁵⁹⁾ HAD, Div. canc. CLX, 73, 1575, Sarajlija za rad u Novom Pazaru. — Famuli u trgovini su se obično zvali momci (ferute) i serviter. (Jedan primer Div. not. LXXXIX, 115', 1511).

⁶⁰⁾ HAD Div. canc. XCIIb, 153' 1498 (sprovođenje 8 salmi tkanina za Sofiju).

⁶¹⁾ HAD, Div. canc. CXIII, 37, 1524: čuvaće gazdina dobra tom in dogagua li commissa fueret quam alibi ubique (36 dukata za 3 godine). — Ponekad u ugovoru stoji: čuvanje dobara od lopova (Div. canc. CXIII, 29, 1524).

⁶²⁾ Jedan primer: HAD, Lam. for. LXI, 61'; 1497, momak ostavljen u dućanu u Sofiji.

⁶³⁾ Jedan primer: HAD, Mob. ord. XXIV, 228', 1518, prenos kordovana Gacko — Dubrovnik.

⁶⁴⁾ Jedan slučaj: HAD, Proc. not. XIX, 132', 1549, falija lopudskog kneza.

⁶⁵⁾ Jedan primer: HAD, Proc. not. XVII, 72'—3, 1540. (za Barletu). — Famulov punomoćnik da se žali zbog batina famulu: Proc. not. XVIIIb, 72', 1515.

⁶⁶⁾ HAD, Proc. not. IX, 125', 1494: famulus et serviter Dinko Š. Košević, trgovci u Skoplju.

⁶⁷⁾ HAD, Proc. not. XIX, 274', 1551.

⁶⁸⁾ Jedan slučaj: HAD, Proc. not. XIV, 41—1', 1525.

⁶⁹⁾ Prilikom jednog isleđivanja kojom prilikom su i momci ispitivani kao svedoci, ustanovljeno je da je neki dubrovački trgovac u Sokobanji 1512. godine rekao da su u Nišu samo momci, a u Kruševcu su trgovci (HAD, Proc. not. XIIIb, 3').

gazda koji su svojim momcima u testamentu zaveštali i desetak dukata⁷⁰), svakako za njihovu vernu i primernu službu. Ponekad su i famuli pozajmljivali po nekoliko dukata pojedinim sitnim poslovnim ljudima⁷¹). Štaviše dešavalo se da udove u Dubrovniku sekvestruju dobra momaka svojih pokojnih muževa⁷²). Bilo je prirodno da oni skupljaju zaostavšinu svojih umrlih gazda⁷³).

Ako su famuli po balkanskim naseobinama samostalno vodili trgovačke radnje, za njih su uzimani u Dubrovniku oni pravi famuli, tj. najamna radna snaga⁷⁴). Trgovački momci mogli su, uz saglasnost svog ranijeg gazde, preći novom principalu⁷⁵). Izgleda da momcima koji su služili po kolonijama prelazak na katoličanstvo nije morao biti striktan uslov, jer ih ima sa imenima uobičajenim u istočnoj crkvi, mada i tu kad tu ima više indikacija o proveradanju⁷⁶).

Od 60-ih godina do konca XV stoleća odlazak mladića iz zaleda u dubrovačku naseobinsku trgovinu, pa i na rad kod poslovnih ljudi u Dubrovniku nije bila česta pojava. Primitivan seljak je tada još uvek više cenio zanat. Stupanja u trgovinu bilo je oko 30-ak, i to od jedne pa do devet godina; ipak, najviše na tri i četiri. Pravi momci su bili oni koji su uzimani na veći niz godina i njihova finalna nagrada, uvek u novcu, nije bila zavidna. Jedan angažovan na 9 godina trebalo je da primi 500 akći, tj. tek nešto više od dukata godišnje; jedan mladić primljen na 6 godina trebalo je da primi i manje — po 0,75 dukata godišnje. Najbolje plaćen djetić, primljen na veći broj godina, dobijao je 3,6 dukata godišnje. Prosek je često bivao 4 do 5 perpera, tj. oko dukat i po. Jednogodišnjim i dvogodišnjim famulima, reč jesvakako o odraslijim i iskusnijim mladićima, nagrada je bila veća: jedan za službu na godinu dana trebalo je da primi 10 dukata. Najniža plata djetića uzetog na dve godine iznosila je tri i po perpera, a najviša 7 dukata godišnje. U jednom slučaju pored plaćanja u novcu, momak je trebalo da dobije i nešto od odela.

Uopšte treba zapaziti da su momci iz untrašnjosti koji su se odavali trgovini preko Dubrovčana bili nešto stariji — od 15 do 16 godina. Ova okolnost, međutim, nije umanjivala zahtev za jemcima, nego obrnuto: u slučaju trgovačkih momaka jemci su češći nego kod onih u trgovini. U pogledu zavičajne pripadnosti, dominacija Trebinjaca i Popovljana tu je još mnogo očiglednija nego u zanatstvu.

⁷⁰) HAD, Mob. ord. CVII, 99' (tužba protiv patrona testamenta jednog kožuhara).

⁷¹) Jedan slučaj: HAD, Div. for. LXXIX, 129, 10, II 1651, famul beogradska trgovca kao verovnik i jedan iz Rodosta (Trakija) kao dužnike; zaduženje je izvršeno na Pločama, ispred Dubrovnika.

⁷²) Jedan primer: HAD, Div. for. XLIX, 21, 1630, Prokuplje.

⁷³) B. Hrabak, *Dubrovačke naseobine u Srbiji od pada despotovine pod tursku vlast do kraja XVI stoleća*, Beograd 1950, (rukopis), Diplomski rad br. 27 Katedre za istoriju u Beogradu, str. 80, (Trepča).

⁷⁴) Jedan slučaj: HAD, Div. canc. CXXIX, 8', 1542 (Sofija).

⁷⁵) HAD, Div. canc. CLXXVI, 137', 1588. (Sofija).

⁷⁶) Trebinjac Manojlo Markov za jednog trgovca u Bosni (Sarajevo) 1564: HAD, Div. not. CXVII, 37'). Proveravanje izvršeno: Div. canc. LXXII, 74' (1465, Gačanin); LXXXIX, 121 (1493, Trebinjac).

Oko dve trećine (možda i 70%) podataka o famulima u trgovini otpada na prvu polovinu XVI stoleća. Tu je lepeza godina šegrtske službe još proširena, te se javljaju i ugovori sa 12, pa i 15 godina famulata⁷⁾. Stanje je slično kao u prethodnom periodu: manje godina donose veće plate, tako da su oni uzeti na jednu godinu primali po 12 i 13 dukata, a oni sa 15 godina ukupno ni punih 27 dukata, tj. godišnje oko 5 perpera. Najčešći su bili ugovori sa 3, 4, 5 i 6 godina famulata, dakle u celini znatno manje nego u zanatstvu. Kod onih uzetih na dve godine najmanja nagrada bila je dva dukata godišnje (samo dva puta) a najviše 10 dukata (tri puta); u proseku 4,4 dukata godišnje. U jednom slučaju jedan uzet na dve godine nije trebalo da primi ništa a jedan uzet na jednu godinu imao je da dobije samo tri dukata. Onaj uzet na dvanaest godina primao je prosečno po 6 dukata godišnje, na osam po 2,5 dukata, a onaj na sedam godina po prosečno 2,35 dukata. U masi momaka, uzetih na 3 do 6 godina, razlike su velike, i svakako su zavisile od raznih okolnosti. Ima onih uzetih na tri godine sa 10 dukata godišnje, mada je prosek niži. Oni uzeti na pet godina (njih preko 30) primali su prosečno nešto ispod 6 dukata na godinu; jednom je obezbeđeno čak 70 dukata za 5 godina, tj. po 14 dukata godišnje, što bi, ujedno, bila i plafonska nagrada.

U drugoj polovini XVI stoleća (njih do 30) famulat se kretao samo od tri do osam godina, sa prosekom oko 5,2 godine. Najveća prosečna nagrada zapažena je kod jednog famula uzetog na tri godine sa 20 dukata godišnje, što bi nominalno bila najveća nagrada, no realno verovatno nije bila zbog gubitka vrednosti novca u to doba. Ostali famuli uzeti na tri godine primali su 5,9 dukata godišnje, na četiri godine nešto ispod 4 dukata, na pet godina 4,5, na šest godina po 5 dukata. Oni koji su isplaćivani u akćama bolje su prošli, čak i bez obzira na smanjenje vrednosti akće.

U prvoj polovini XVII stoleća raspon godina famulata iznosio je od tri do deset, ili prosečno 5,55 godina. Dakle, i tu se staž, kao i kod većine zanata, povećava. Dok je jedan famul uzet na tri godine trebalo da primi 10 dukata godišnje, jedini na devet godina je mogao računati samo na 6 dukata, a u stvari i manje, jer je novac primao na kraju, tako da se tu nalazila i vrednost kamata. Oni uzeti na pet godina su u proseku primali po 4 dukata, manje nego pre stoleća i tek nešto više nego u ranijem poluveku.

U svakom slučaju, vreme kraćeg famulata trgovačkih momaka je više cenjeno i takav djetić mogao je računati da će nešto novca izvući i ako bi ranije otišao od svog principala.

Neke pojave u položaju trgovačkih momaka bile su iste kao kod zanatlijskih, ali je nekoliko momenata bilo i novih. Probni rad je u trgovini bio sasvim izuzetak, tako da o tome govori samo jedan dokument. Tu je češći prelaz novom principalu, jer su trgovci više umirali

⁷⁾ HAD, Div. not. LXXXVI, 46 (1507, za 80 perpera); Div. canc. CXXXIV, 24 (12 x 6 dukata).

od zanatlija. Nekad je davan mali deo nagrade unapred, pri stupanju na rad, i često bi ga odnosili famulovi roditelji. Kod nagrada, isključivo u novcu, nije se toliko insistiralo na ispunjavanju roka službe, nego se tačno znalo što nosi godina dana famulske službe s obzirom na fiksiran ugovor. U jednom ugovoru (1575, Slivničanin u Sofiji) važila je usmena nesaopštena pogodba o nagradi, a u drugom ugovoru (1542, Žurović) to je prepušteno nahođenju principala. Jedan ugovor pozvao se na običaj sa famulima (1501, Olovac), iako ovaj nije postojao za momke u trgovini u celini. Jedan drugi dokument (1618) polazi od »secundum usum aliorum mercatorum Belgradi«⁷⁶⁾ tj. ukazivao je na lokalne kriterije o nagradi. Neke veće razlike u nagradi djetića po naseobinama teško je izričito ustanoviti. Ipak, kao da su momci u Sofiji u prvoj polovini XVI stoleća više dobijali nego oni u Beogradu. U celini momci u trgovini bolje su živeli nego oni u zanatstvu.

Ta konjunktura se može potvrditi nekim primerima. Rudničko mesto Srebrnica ranije je naročito bilo zainteresovano za zlatarski poziv. Godine 1535. tri brata iz Srebrnice dovedena su u Dubrovnik i sva trojica su stupila na rad kod trgovca (smederevskih)⁷⁷⁾. Krajem XV stoleća i vunari uzimaju čisto trgovačke momke da im dogone toware s vunom i vode druge trgovačke poslove⁷⁸⁾. Isluženi šegrti podstrigivački odlaze u naseobine i tu ponovo rade kao famuli, ali sada trgovački⁷⁹⁾. Isluženi famuli ili ponovo postaju momci drugog gazde, ili kao »bivši famuli« (olim famulus) postaju posebna kategorija poslovnog međusloja, koja vodi agentske trgovačke poslove. Karakterističan je slučaj jednog Trebinjca, koji je, postavši trgovački momak dao izjavu da se odvaja od brata, tj. ne deli s njim svoju zaradu⁸⁰⁾. To su obično činili pravi trgovci. Mnogi dubrovački trgovci postali su iz redova famula i rodom Dubrovčana i rodom Hercegovaca. Ti Hercegovci su se potpuno integrisali među dubrovačke podanike po naseobinama. Od dubrovačkih trgovaca rodom Hercegovaca posebno treba istaći neke Žuroviće i Dračevićane, manje Trebinjce i Popovljane. Žurovića trgovaca bilo je i u Smederevu i u Erdelju, a Dračevićana u Skoplju, Užicu i Novom Pazaru⁸¹⁾. U Smederevu još 1462. godine jedan famul postao je član sudijskog kolegija⁸²⁾, što predstavlja najveći društveni položaj do koga je došao jedan famul. Ti »bivši famuli« postajali su kompanjoni svojih bivših principala i tako se podizali i na poslovnoj i na društvenoj lestvici⁸³⁾.

⁷⁶⁾ HAD, Div. canc. XCV, 70' i CXCIX, 183.

⁷⁷⁾ HAD, Div. canc. CXXX, 258'.

⁷⁸⁾ HAD, Div. not. LXX, 155' i LXXII, 126—6'.

⁷⁹⁾ HAD, Div. not. LXXVIII, 139—9' (1488, Sofija); Hrabak, **Dubrovačke naseobine**, 41 (1492, Smederevo), 48 (svršeni berberin u Smederevu 1492).

⁸⁰⁾ HAD, Div. canc. CXXX, 206', 1544.

⁸¹⁾ B. Hrabak, Beograd, 39; Hrabak, **Dubrovačke naseobine**, 77.

⁸²⁾ HAD, Div. not. LXXXV, 75' (1550); LXXXIV, 281 (1549) i 153 (1547). — Popovljanin — dubrovački trgovac u Sofiji (Proc. not. IX, 212', 1496) i Beogradu (Div. not. CXXIX, 81'—2, 1598).

⁸³⁾ B. Hrabak, **Dubrovačke naseobine**, 29.

⁸⁴⁾ Jedan primer: B. Hrabak, Beograd, 38.

Ipak, redovnija perspektiva tih mladića iz Hercegovine je bila da ne dočekaju starost, nego da često sklope oči još za vreme famulata, mnogo pre nego što se domognu vlastite trgovačke firme. Posebno će biti potrebno utvrditi procenat umrlih momaka još za vreme famulata, jer registrovanih slučajeva ima i koja desetina.

Prilikom nagrađivanja, ponekad je ugovarana diferencijalna nagrada po godinama. Prema jednom ugovoru iz 1493, za prvu godinu davalo se tri a za drugu godinu službe pet dukata; jedan ugovor godinu dana kasnije predvideo je za prvu godinu pet perpera a za drugu deset; godine 1499, prema jednom sporazumu, prva godina donosila bi dva, druga tri, a treća pet dukata; tog razlikovanja je bilo i 1469. i 1531. godine. Takvi sistemi nagrađivanja bili su često izvor raznih zahteva od strane famula, često i mnogo posle odsluženih godina⁸⁹).

U svakom slučaju i oni hercegovačko-bosanski momci koji su uz dubrovačke trgovce zakoračili u svet trgovine bili su izgubljeni za svoj zavičaj; oni su samo, donekle, osvežili dubrovačka poslovanja u eposi početnog povlačenja Dubrovčana iz poslova u rentu. Međutim, nedostatak kapitala nije omogućio ovoj svežoj krvi da dođe do izražaja. Ovi bivši dubrovački famuli neće se pridružiti bosanskim trgovcima koji su se podigli na bazi ranijeg razvitka rudarstva, te su svoju trgovinsku mrežu razapeli od Budima i Smederava do Barlete i Venecije. No, to je tema za sebe.

DR BOGUMIL HRABAK

JOURNEYMEN FROM HERZEGOVINA AND BOSNIA IN HANDICRAFTS, COMMERCE AND MARITIME TRADE OF DUBROVNIK IN XIV, XV AND XVI CENTURIES

Summary

The problem of the migration of man-power was present also in earlier times, when the factor of human work was by far more emphasized than it is today, in the century of automatized machines. In the case of Dubrovnik and its Herzegovinian hinterland there was a genuine coincidence of complementary conditions for the employment of foreign labour: demographically active Herzegovins, but rugged and poor, could easily and without any prejudice to its own economy get rid of the surplus of working hands, whereas the town of St Blasius, situated in the neighbourhood and economically very active, was always in need not only of specialists from Italian towns, but also of manual labour on which was founded, to a great extent, the rapidly increased volume of production and trade since the introduction of manufacturing method

⁸⁹) HAD, Div. not. LXXII, 116'-7' (Popovljanin); LXXX, 100 (stalna putovanja), Dabranin); LXXXVIII, 121' (1499, Trebinjac); Div. canc. LXXIV, 59' (Bosanac); CXIX, 120 (Novljanin).

⁹⁰) Jedan Novljanin je 23 godine posle isluženog famulata postavio punomoćnika da istera njegov interes iz famulske nagrade.

of work (in the twenties of the XV century). Unskilled labour came to Dubrovnik also from other sides, particularly from the South, from North Albanis and the present-day Montenegrin Littoral, even, as it seems, before the flow from Bosnian and Serbian hinterland had been formed; however, when the needs increased to a considerable extent, only the adjacent area was able to secure the additional workers.

In the course of the XIV century there came from Herzegovina and Bosnia chiefly older bachelors, who found employment as personal, domestic or agricultural servants. They usually worked for board, lodging and clothing and only rarely for money, and engaged themselves for quite a short time or entered even a lifelong service. They were entirely subordinated to their master who tried them and could cede them to other people. The young men who came to serve their apprenticeship at a handicraft were not very numerous and they became a little more noticeable about 1370. They were coming in almost equal numbers from Herzegovina and from Bosnia in the strict sense.

In the first half of the XV century there were altogether 220 of such young men and most of them went exclusively to learn handicrafts. Since 1427, Trebinje, as the limitroph region, predominates by the number of its journeymen (*famulus*) (about 10 p. c. of the total number), and more represented were also the regions of Nevesinje (in the interior of Herzegovina) and of Dračevica (region adjacent to Herceg Novi). This number increased, in the second half of the XV century, by 50 p. c. (about 330 boys in all), with the absolute dominance of Trebinje (almost 20 p. c. of this number), Popovo (almost 10 p. c. of this number), Nevesinje (5. 5 p. c.) and Dračevica (5 p. c.). The young men coming from the Bosnia in the strict sense begin to disappear.

In the first half of the XVI century, the employment of young men from the hinterland reached the highest level. Since the sixties of the XVI century they began to enter the trade, particularly the one the merchants of Dubrovnik carried on in Balkan countries; in the XVI century their work was the most important precisely in this Balkan trade. In this half century over 500 young men contracted work, which means that the increase in relation to the period 1450—1500 amounted to 1 p. c. yearly. The boys from Trebinje and Popovo made over 20 p. c. of this number, whereas the localities from the interior of Herzegovina almost do not appear at all; at that time there was also a marked affluence of boys from the Walach groups inhabiting the borderlands, in the first place from Žurovići and Bobani, and adjacent localities, such as Lug, were sending to Dubrovnik one young man on an average every second year. In the second half of the XVI century the number of young men from Bosnia and Herzegovina fell to a quarter of the number which had been recorded in the period 1500—1550, for various reasons; it was the prevalence of the chiefly Roman-Catholic Popovo to the detriment of the Orthodox Trebinje.

In the XVII century these young men were rare. In the maritime trade their number was never of any importance.

The boys from Herzegovina and Bosnia gave from 15 to 25 p. c. of the total number of famuli, which could not corroborate former nationalistically oriented statements (R. Samardžić) that clever and vital Herzegovinians »had given the greatest contribution to the creation of wealth and power of Dubrovnik«.

In the second part of his treatise, the author sets forth the professional structure of these young men, the duration of their apprenticeship and the amounts of their average wages; he also recorded special conditions stipulated in some contracts. On the whole (basing the estimate on the analysis of the eighties of the XVI century), commerce absorbed 25 p. c., maritime trade 5 p. c., 1.5 were engaged as servants and the rest in various handicrafts. This applies to all famuli. As to the Herzegovinians in this period, 50 p. c. went to the furriers, 25 p. c. to the goldsmiths, 15 p. c. to the commerce and 10 p. c. to other handicrafts. These percents show a different picture if we consider the entire period of the XV and XVI centuries, but even in that case there results that most apprentices were serving at the furriers, bootmakers (this craft enjoyed a great popularity in some localities of Herzegovina) blacksmiths and little less at cimators, tailors, goldsmiths and barbers. The length of apprenticeship with such crafts as had more favourable prospects, was increased, particularly in the second half of the XVI century.

The young men engaged in commerce served a shorter time, but their work was much more dangerous, for they often died of epidemics and were also killed by the robbers, considering the fact that their main duty consisted in escorting the caravans with merchandise. Some of these journeyman (particularly from Dračevica and Žurovići and to a less extent from Trebinje and Popovo), when the term of their service had expired, became first business agents and partners of their former masters, and afterwards also independent dealers, which were entirely included into the order of Dubrovnik merchants in their Balkan settlements. If a famulus were left in the settlement to carry on business on behalf of his master, he could be given a younger famulus to help him with his work and as legal subject he was authorized to appear before the court, to have mandatories and agents of his own, to incur debts, etc.